

**O'ZBEKISTAN RESPUBLIKASI JOQARI HA'M ORTA
ARNAWLI BILIMLINDIRIW MINISTIRLIGI**

**BERDAQ ATINDAG'I QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK
UNIVERSITETI**

QARAQALPAQ FILOLOGIYASI FAKULTETI

Fakultet dekani:

_____ doc. Q.Turdibaev
(qoli) (F.I.SH)

«___» _____ 2019 j.

5220100-filologiya (qaraqalpaq filologiyasi) qaraqalpaq tili ha'm
a'debiyati bag'darinin' pitkeriwshisi

Umbetbaeva Nurjamaldin'

**«Er Qosay da'staninin' tillik o'zgeshiligi»
temasindag'i**

PITKERIW QA'NEGELIK JUMISI

Jaqlawg'a ruxsat berildi

Kafedra baslig'i: M.Qudaybergenov

_____ «___» _____ 2019 j.

Ilimiy basshi: f.i.d. G. Qarlibaeva _____

No'kis-2019

Mazmunı

Kirisiw.....	4
1.Türkiy til biliminde dástan tiliniń izertleniwı	4
2.Jumıstıń maqseti hám wazıypaları.	7
I BAP. «ER QOSAY» DÁSTANI TILINIŇ FONETIKALIQ HÁM MORFOLOGIYALIQ ÓZGESHELİKLERI.....	9
I.1.«Er Qosay» dástanında dawıslılar (vokalizm) hám dawıssızlar (konsonantizm) sisteması	9
I.2. Dástan tilindegi fonetikalıq qublılar hám singarmonizm nızamı	23
I.3.“Er Qosay” dástanı tilindemánilisóz shaqapları.....	25
I.4. Kómekshi sózlerlerdegi ózgeshelikler	36
II BAP. “ER QOSAY” DÁSTANINIŇ LEKSIKALIQ QATLAMLARÍ.....	38
II.1. “Er Qosay” dástanındaǵı türkiy tillerine ortaǵ sózler	38
II.1.1 Adam músheleriniń atamaları	40
II.1.2 Antroponim, etnonim hám toponimler	41
II.1.3 Áskeriy qural-jaraq atamaları.....	43
II.1.4 Diniy isenimge baylanıslı sózler	44
II.1.5 Siyasıy –jámiyetlik turmısqa baylanıslı sózler	45
II.1.6 Quslar hám haywanatlar dúnyasına baylanıslı sózler	47
II.1.7 Ósimlikler dúnyasına baylanılı sózler	48
II.1.8.Tuwısqanlıq qarım-qatnastı ańlatıwshı sózler	49
II.1.9. Turmıslıq buyımlarǵa baylanıslı sózler	51
II.1.10 Waqıt hám tábiyat qubılısların bildiretuǵın sózler.....	54
II.1.11. Úrp-ádet hám salt-dástúrge baylanıslı sózler.....	55

II.2 “Er Qosay” dāstanında basqa tillerden ózlesken sózler	58
III.BAP „ER QOSAY” DĀSTANÍNÍN SEMANTIKALÍQ ÓZGESHELIGI	
.....	62
III.1. “Er Qosay” dāstanında antonim sózler.....	62
III.2 “Er Qosay” dāstanındaǵı sinonimler.....	64
III.3 “Er Qosay” dāstanındaǵı frazeologizmler.....	65
III.4 Kórkem suwretlew quralları	68
Juwmaq.....	71
Paydalanılǵan ádebiyatlar	73

Kirisiw

1. Túrkiy til biliminde dástan tiliniń izertleniw

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoev: «Biz jaslarǵa baylanıslı mámleket siyasatın hesh toqtatpastan dawam ettiremiz. Tek dawam ettirip ǵana qoymastan, bálkim bul siyasattı eń joqarǵı wazıypamız sıpatında búgingi zaman talap qılıp atırǵan joqarı dárejege kóteremiz» degen edi.¹ Álbette, Prezidentimizdiń aytqan bul gáplerinde tereń mánis – mazmun bar. Óytkeni jasları hár tárepleme rawajlangan, jetilissen mámlekettiń kelesheгинiń ullı ekenligine gúman joq.

Turkologiya iliminiń eń tiykarǵı hám áhmiyetli wazıypalarınıń biri milliy ádebiy tildin qalıpleniw hám rawajlanıw basqıshların izertlew bolıp tabıladı. Milliy ádebiy tildin rawajlanıw tariyxın izertlew hám onıń basqıshların anıqlaw ushın jazba estelikler menen bir qatarda xalıq awızeki dóretpeleriniń ásirese dástanlardın til ózgesheliklerin, sózlik quramnıń tariyxıy qatlamların tereń úyreniw úlken áhmiyetke iye.

Qaraqalpaq til biliminde qaraqalpaq milliy ádebiy tiliniń tariyxın izertlewge arnalǵan sanawlı jumıslar ǵana ushırasadı. Bul tarawda prof. D.S.Nasirovtıń qaraqalpaq tiliniń dialektleriniń faktlerin áyyemgi jazba derekler menen salıstırmalı aspekte islegen jumıslar, akad. H.Hamidovtıń eski turkiy jazba estelikleriniń qaraqalpaq tiline qatnası hám qaraqalpaq jazba estelikleriniń tilin izertlew baǵdarında júrgizilgen shıǵarmaları tilin házirgi qaraqalpaq tili menen salıstırıp kóriw baǵdarında islegen jumısları bar.

Folklorlıq dóretpelerdin til ózgesheliklerin izertlew túrkiy xalıqlarda 50 – jıllardan baslap qolǵa alına basladı. Bul dáwirde xalıq dástanlarınıń tili

¹Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаравон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент, «Ўзбекистон», 2016. В-14.

özgeshelikleri, sonday-aq folklorliq dóretpelerdiń hár qıylı janlarınıń tili tuwralı ilimiy izertlewler alıp barıldı².

D.Mamedqulievtiń «Shahsánem hám Ğarip dástanınıń tillik özgeshelikleri» degen dissertaciyalıq jumısında epostıń fonetikalıq hám grafikalıq, morfologiyalıq hám sintaksislik, leksikalıq özgesheliklerine analiz jasalǵan³.

I.Bayzakovtiń «Leksicheskie osobennosti kazaxskogo geroicheskogo eposa Alpamıs» degen jumısında tiykargı dıqqat dástannıń sózlik quramınıń tariyxıy shıǵısı boyınsha qatlamların izertlewge sózlerdiń etimologiyasına awdarılǵan⁴.

Ózbek ilimpazı SH.SHoabdurahmanovtiń «Ravshan dostonining badiiy tili haqida» atlı dissertaciyalıq jumısında dástanda qollanılǵan kórkemlew quralları, epitetler, metafora, dastan tiliniń sintaksislik hám leksikalıq özgeshelikleri izertlenilgen⁵.

R.Rasulovtiń «Alpamıs dástanındaǵı sózlerdiń sintaksislik baylanısı» degen dissertaciyalıq jumısında sózlerdiń baǵına hám dizbeklese baylanısı, dástanda qollanıw özgeshelikleri analizlengen⁶.

S.Tursınovtiń ilimiy jumısında sózlik quramdaǵı ulıwma qollanıwshı leksika otızdan aslam tematikalıq toparlarǵa bólinip klassifikaciya jasalǵan. Jumısta ásirese dástandaǵı dialektizmlerge ayırıqsha kewil bólingen, olardıń leksikalıq, grammatikalıq, fonetikalıq ham frazeologiyalıq túrlerine analiz jasalǵan. Jumıstıń ekinshi babında dástan leksikasınıń funkcional – stilistikalıq özgeshelikleri anıqlanǵan⁷.

Turkiy tillerdegi dástanlardıń ishinde qırǵız xalqınıń qaharmanlıq dástanı «Manas» tıń tili hár tárepleme izertlengen. R.Egamberdiev «Manas» dástanındaǵı frazeologizmlerdi izertlese, R.A.Beybutova ondaǵı áskeriy leksikanı,

² Шоабдурахманов Ш. «Равшан» достонининг бадий тили ҳақида АҚД. Тошкент. 1949. Байлиев С. Языковые особенности дастана «Саят и Ҳамра» АҚД. Ашхабад 1965.

³ Мамедкулиев Д. Языковая особенности дастана «Шахсанем и Гарип» Ашхабад, 1965.

⁴ Байзаков И. Лексические особенности казахского героического эпоса «Алпамыс» Алма-ата, 1967.

⁵ Шоабдурахманов Ш. «Равшан» достонининг бадий тили ҳақида АҚД. Тошкент. 1949

⁶ Расулов Р. Синтаксическая связи между словами в дастане «Алпамыс». Тошкент. 1979.

⁷ Турсинов С. Лексикология особенности дастана «Алпамыс». Ташкент. 1990.

K.Aydarkulov «Манас» эпосы менен ремикалық жазба естеліктеріндегі этникалық терминлерді салыстырып изертлеген⁸.

Бүгінгі күнге келіп қарақалпақ халқы көплеген рухы байлықтарын қайта тікелей мүмкіншілігіне ие болды. Осы көз қарастан алып қарағанда халық ауызекі дәретпелері қайта тікленіп, баспа жүзін көріп, кең жағдайға танытырылып отыр.

Қарақалпақ қаһарманлық дастанларының тіл өзгешеліктері D.S.Nasirov, H.Hamidov, O.Bekbawlov, Sh.Ábdinazimov, O.Embergenovaniń izertlewlerinde arnawlı sóz etiledi.

Қарақалпақ тіл білімінде дастанлардың изертленіуі O.Bekbawlov “Қаһарманлық эпостың араб-парсы лексикасы һәм оның тарихы – лингвистикалық характеристикасы”⁹(Нөкіс. “Қарақалпақстан” 1979), Sh.Ábdinazimovtiń “Lingvofolkloristika” һәм “Қырық қыз” дастанының тіліне бағышланған бір қатар ғилимий жұмыстары.

A.Ábdiev “Алпамыс дастаны тілінің лексика – семантикалық һәм стилстикалық өзгешеліктері” (Ógiz jıraw variantı tiykarında) (Нөкіс. 2011) кандидатлық диссертация жұмысы.

Қарақалпақ халық дастанларындағы меншік атлар һәм олардың құрылысы B.Sultanovtiń мақаласында изертленді.O.Sayımbetov “Qoblan” дастанындағы антропонимлердің морфологиялық қубылыстарды изертледі.

⁸ Эгамбердиев Р. Фразеологизми в эпосе «Манас» Фрунзе, 1982.

⁹ Бекбаулов О., Мамбетназаров Қ. Қаһарманлық дастанлардағы өзлестирме сөзлердің түсиниги. – Нөкіс, 1992.

² Абдиназимов Ш.Н. 1) «Қырық қыз» дастанындағы ескі сөзлер қатламы. // Әмиўдәрйя, –Нөкіс, 1998. –№7.– С.87–91; 2) Қаһарманлық эпостағы қытай тілінің элементтери. //Нөкіс университети, Нөкіс, 1988. 4–ноябрь; 3) «Қырық қыз» дастанындағы топонимлер. // Материалы научно–теоретической конференции профессорско–преподавательского состава Нукусского университета. –Нукус, 1989; 4) «Қырық қыз» дастанының сөзлик қатламлары хақында. // Вестник Каракалпакского филиала АН РУз, 1989, –№1. –С. 88–97; 5) «Қырық қыз» дастанындағы арабизмлер. // Материалы научно–теоретической конференции профессорско–преподавательского состава НГУ. –Нукус, 1990; 6) Алтай тіллерінің туўысканлығы проблемасы ҳәм каракалпак қаһарманлық дастаны. //Қус жолы, Мақалалар топламы, –Нөкіс, 1990; 7) «Қырық қыз» дастанындағы гөрнерген сөзлер. // Хәзирги каракалпак тіли раўажланыўының айырым мәселелери, (мақалалар топламы). –Нөкіс.: Билим, 1993. –С. 81–86”

³ Султанов Б. Халық дастанларындағы қоспа меншік атлардың қурылысы бойынша түрлери.// Каракалпак тілінің мәселелери. Илимий мақалалар. – Нөкіс, 1999.

⁴ Сайымбетов О. «Қоблан» дастанындағы гейпара исмлердің морфонологиясы мәселесине. // Түркий тілдердің фонологиясы ҳәм морфологиясының әҳмийетли мәселелери. Нөкіс, 2005.

2. Jumıstıń maqseti hám wazıypaları.

Temanıń aktuallıǵı. Gárezsizlik xalqımızǵa kóplegen imkaniyatlar esigin ashıp berdi. Eskiden kiyatırǵan úrp-ádet dástúrler, mánawiy qádiryatları qaytardı hám álbette tikledi desek asıra aytqan bolmaymız. Búgingi kúnniń bárshe tarawlarında bolıp atırǵan kórgen kózdi quwandıratuǵın tanıp bolmas ózgerislerdiń ámelge asırılıp atırılǵanlıǵı hesh kimgе sır emes. Búgingi kún turmısındaǵı bunday ózgerisler arqalı ruwxıy jaqtan mádeniy ózgerislerdi de keltirip shıǵaradı. Xalıq tariyxı óziniń kóp ásirlik tariyxı dawamında bunday qáwip qáterlerdi neshshe ret basınan keshirgen, olardıń jábirin tartqan, usınıń sebebinen tilimiz, dinimiz, bir payıtlar qanday qáwip astında qalǵanın bárshemiz bilemiz. “Basıp ótken mashaqatlı jolımız bárshemizge sabaq bolıwı, búgingi haqıyqattı ańlay otırıp, óz tariyxın bilmeytuǵın, keshegi kúnin umıtqan millettiń keleshegi joq”-degen sózler bizdi hár dayım basıp ótken qádemimizdi eslewge hám álbette itibarlı bolıwǵa shaqırıp turadı.” Insandı onıń ruwxıy dunyasın ashatuǵın jáne bir qúdretli qural bar, olda bolsa sózdiń qúdreti, kórkem ádebiyat bolıp tabıladı.

Temanıń izertlew obykti hám predmeti. Bizin jumısımızdın obykti qaraqalpaq xalıq dástanı bolǵan “Er Qosay” dástanınıń fonetika - morfologiyalıq qurılısı, leksikası hám leksika-semantikalıq ózgesheligi bolıp tabıladı. Temanıń izertlew predmeti dástanda qollanılǵan dástan tiliniń leksikasın úyreniw, onda qollanılǵan túrkiy tillerge ortaq hám ózlesken sózler qatlamnıń úyreniw. Sonın menen birge leksika-semantikalıq (sózlik quram, antonim, sinonim, teńew, metafora, metanimiya, giperbola, frazeologizmler, naqıl-maqallar t.b) ózgesheliklerin anıqlawbolıp esaplanadı.

Temanıń izertleniw tariyxı. “Er Qosay” dástanı túrkiy tiller arasında keń tarqalǵan úlken epos bolıp esaplanadı. Dástan birinshi ret 1938-jılı Sádırbay Máwlenov hám Shámshet Xojniyzovlar tárepinen jazıp alınǵan. Házir dástannıń latin hám krill grafikasındaǵı eki teksti ÓZRIAQB qoljazbalar fondında saqlanadı. Bul eki tekst te tekstologiyalıq jaqtan bir-birinen ózgeshelik qılmaıdı. Latin

grafikasındaǵı tekst 121 betten (R-138, №37424), krill grafikasındaǵı – 117 betten (R-138, №1089) ibarat. Dástannıń bul variantı 1987-jılı “Qaraqalpaq folkları” kóp tomlıǵınıń 17 toında baspadan shıǵarıldı. Bul qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń ishinde belgili dárejede óz aldına salmaǵı bar, xalqımızdın ótmishtegi tariyxınıń túrli táreplerin, úrp-ádetlerin, turmısın sáwlelendiretuǵın bahalı dástanlardın biri bolıp esaplanadı. Temanıń tillik izertleniw jaǵdayı boyınsha folklorlıq shıǵarmalardı tillik jaqtan analizlew, sonıń ishinde fonetika, leksika, morfologiyası boyınsha analizlew lingvofolkloristika iliminde berilgen.

Jumıstın maqseti hám wazıypaları: Jumısımızdın maqseti qaraqalpaq xalıq dástanı “Er Qosay” dástanınıń fonetika - morfologiyalıq hám leksika-semantikalıq ózgesheliklerin izertlew. Izertlew jumısımızdın aldına qoyǵan maqsetine erisiw ushın tómendegi wazıypalar belgilendi:

- “Er Qosay” dástanınıń fonetika - morfologiyalıq ózgesheliklerin úyreniw;
- “Bozuǵlan” dástanı tiliniń sózlik quramın anıqlaw;
- Dástanda qollanılǵan túrkiy tillerge tán ortaқ sózler haqqında maǵlıwmat beriw;
- Dástanda qollanılǵan basqa tillerden ózlestirilgen sózler haqqında maǵlıwmat beriw;

Izertleniwdiń teoriyalıq hám ámeliy áhmiyeti. Bul jumısımızda “Er Qosay” dástanınıń fonetika - morfologiyalıq hám leksika-semantikalıq ózgesheliklerin analizlewdi maqset etip alǵanbız. Bul islengen jumısımızdı lingvofolkloristika páninde studentler teoriyalıq hám ámeliy jaqtan qollansa boladı.

Izertleniw jumısınıń metodologiyalıq derekleri hám metodı. Bul jumıs tiykarında, temamızdan kelip shıqqan halda jumısımızda tiyisli adebiyatlar tiykarında Sh.Ábdinázimov miynetleri¹⁰ boyınsha sonday-aq lingvofolkloristika ilimi tiykarında analiz isledik. Sol qatarda leksikalogiya baylanıslı miynetlerden, E.Berdimuratovtıń leksikalogiyaǵa arnalǵan miynetinen keń túrde

¹⁰ Абдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. Тошкент, Фан, 2006.
Ábdinazimov Sh. Lingvofolkloristika. Nókis “Bilim”, 2018.

paydalandıq¹¹,sonday-aq “Qaraqalpaq folklorı” 14-26-tomlıqtan paydalandıq.J.Eshbaev, E.Berdimuratov,M.Qálenderov,A.Ótemisov,G.Qarlıbaeva, O.Bekbawlov Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazov avtorlıǵındaǵı h.t.b miynetlerdi jumısımızdın metodologiyalıq derekleri sıpatında paydalanıldı.

Izertlew jumısınǵı ilimiy jańalıǵı.Dástannıń tili qaraqalpaq til biliminde lingvofolkloristikalıq baǵdarda izertlenbegenligi esapqa alınıp, dástan til bilimi kózqarasınan bir neshe aspektlerde izertlenildi. Bunda ilimiy miynetlerden paydalana otırıp dástannıń basqa dástanlardan leksikalıq ayırmashılıqları úyrenildi. “Er Qosay” dástanınıń leksikasında sózlerdiń tematikalıq toparlarınıń,olarǵa kiriwshi sózlerdiń mánilik qollanıw ózgeshelikleri,sonday-aq ondaǵı leksika – semantikalıq jaqtan qollanıw ózgeshelikleri, qaraqalpaq tili tariyxında folklorlıq dóretpeler tilin izertlewde jańa materiallar jetkerip beredi. Ondaǵı kúndelikli turmısımızda eń kóp qollanılatuǵın sózler toparın hám sózlerdiń mánilik tiplerindegi ózgesheliklerin, sol dáwir kózqarasınan kelip shıǵıp úyreniw arqalı alamız.

Jumıstıń qurılısı. Jumıstıń qurılısı kirisiw, tiykarǵı úsh bap, juwmaqlaw hám paydalanılǵan ádebiyatlar bólimlerinen turadı.

I BAP. «ER QOSAY» DÁSTANI TILINIŃ FONETIKALIQ HÁM MORFOLOGIYALIQ ÓZGESHELIKLERI

1.1.«Er Qosay» dástanında dawıslılar (vokalizm) hám dawıssızlar (konsonantizm) sisteması

Til materiallıq hám mazmunlıq táreplerdiń birliginen turadı. Sonlıqtan bul eki tárepti qatara teńdey úyreniw talap etiledi. Biz diplom jumısımızda “Er Qosay” dástanı tiliniń fonetikalıq dúzilisine dıqqat awdarıp, ondaǵı baslı seslik qubılıslarǵa toqtap óttik. “Er Qosay” dástanı tiliniń ózgeshelikleri menen basqa dástanlardan ayırılıp turadı. “Er Qosay” dástanınıń tiline tán bolǵan fonetikalıq

¹¹БердимуратовЕ. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, Билим,1994.

özgesheliklerdi úyrendik. Álbette, til basqa qubılıslar sıyaqlı salıstırmalı. Ásirese ol uzaq ásirler dawamında payda boladı. Usıǵan baylanıslı, “Er Qosay” dástanı tiliniń fonetikalıq hám qaraqalpaq fonetikasına salıstırǵanda kóplegen seslik qubılıslardıń birdey ekenin kóremiz. Sonıń menen birge ayırım özgesheliklerdi de kóremiz.

“Er Qosay” dástanı tilinde jumsalǵan fonemalar qollanılıw jaǵınan házirgi qaraqalpaq tili menen derlik sáykes keledi. Dástan tilinde toǵız dawıslı hám jigirma eki dawıssız fonema jumsalǵanlıǵın kóriwge boladı.

Dawıslı sesler (vokalizm)

“Er Qosay” dástanı tiliniń vokalizm sistemasın úyrenip qaraǵanıımızda, onda dawıslı sesler házirgi qaraqalpaq tili menen hár tárepleme sáykes keledi. Dástan tilinde toǵız dawıslı a, á, ı, i, e, u, ú, o, ó fonemaları jumsalǵan. Dawıslı fonemalar qollanılıwı jaǵınan házirgi qaraqalpaq tiline sáykes keliwi menen birge házirgi ádebiy tiline salıstırǵanda bir qansha özgesheliklerge de iye ekenligin kóriwimizge boladı.

“А” foneması. Ashıq, eziwlik, juwan, tıl artı poziciyalarında jumsalǵan. Bul fonema túrkiy tillerinde, sonıń ishinde qaraqalpaq tilinde óz turaqlılıǵın tolıq saqlaǵan.¹² “Er Qosay” dástanında “a” foneması házirgi ádebiy tildegi sıyaqlı sózdiń barlıq poziciyalarında yaǵnıy sózdiń basında (anlaut), sózdiń ortasında (inlaut), sózdiń aqırında (auslaut) poziciyalarda jumsalǵanlıǵın kóremiz.

Sózdiń basında: - **Aytar** saǵan arzım bar (313).

Sózdiń ortasında: Batırǵa ólim **ońayma, Qashpaq** bizge ońayma (317).

Sózdiń aqırında: **Baba** sonda keynine qayrıldı, Er **Qosayǵa** baba turıp sóyledi (320), **Shıǵarıwǵa** kómeklesiń, jan **aǵa** (334).

“Á” foneması. Eziwlik, jıńishke dawıslı “á” fonemasınıń túrkiy tiller dawıslılar sistemasında payda bolıwı tiykarınan, arab, iran tilleri tásirinde boldı. Bul fonema dástan tilinde sózdiń barlıq orınlarında qollanılǵan.

¹²Дәулетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика. Нөкис, Билим, 1999.

Sózdiń basında: **Áyne** sáske waqtında, Arshaxannıń aldına (335). **Áne** endi Er Qosay, Bir awılǵa tez barıp (333).

Sózdiń ortasında: **Dápter** menen sansız zákattı alıp (333). **Sáwdigim** sennen ırzaman.

Sózdiń aqırında: Xalqım deyip, qostarım, **Pidá** boldı bul janım (314).

“**Á**” foneması házirgi qaraqalpaq tilinde sózdiń birinshi buwınında, ayırım jaǵdaylarda sózlerdiń ekinshi buwınında ushırasadı. Al, Ájiniyaz shıǵarmalarında birinshi, ekinshi hám onnan keyingi buwınlarda da, sonday-aq affikslerde de qollanılǵan.¹³ Bul jaǵdaydı “Er Qosay” dástanı tilinde de sózdiń keyingi buwınlarında da auslaut poziciyalarda qollanılǵanlıǵın kóremiz.

“**Á**” foneması túrkiy tillerde, sonıń ishinde qaraqalpaq tilinde de payda bolıwı sońǵı dáwirge, arab, ıran tilleriniń tásiiri sebebinen ekenligi bir qansha alımlar tárepiinen kórsetip ótıledi.¹⁴ Demek, qaraqalpaq tilindegi “á” dawıslısın sońǵı waqıtlarda jasalǵan dórendi fonema dep bilemiz. Buǵan eki dálilimiz bar: Birinshiden, qaraqalpaq tiliniń sózlerde “á” foneması kóbinese shıǵısı basqa tillerden (arab, parsı) sózlerinde qollanıladı.

“**Á**” foneması qaraqalpaq tiliniń qubla dialektleriniń de sózdiń barlıq poziciyalarında ushırasadı.

“**E**”foneması. Eziwlik, jıńishke dawıslı “e” foneması sózdiń barlıq poziciyasında ushrasa beredi.

Sózdiń basında:**Esiginde** telmirip, Tilenshi bolıp turǵansań (336). Batır tuwǵan **erlerge**, Ádiwli qalmaq **elleri** (342).

Sózdiń ortasında: **Belinen** mıqlap bayladı (344). Bir **shetinelgende** (342).

Sózdiń aqırında: **Ne** qılayın dúnyada, Qáyin jurtqa **kelgende** (340).

“**O**” foneması. Juwan dawıslı, erinlik. Bul fonema dástan tilinde anlaut hám inlaut poziciyalarda jumсалǵan.

¹³Qarlıbaeva. G. Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń fonetikalıq hám morfologiyalıq sıpatlaması. Nókis, 2012. 10-bet.

¹⁴Ábdinazimov Sh.N. Lingvofolkloristika. Nókis, Bilim, 2017. 28-bet.

Sózdiń basında: **Oynap** - kúler men sorlınıń teńi joq (333). Awızınan **ot** shashıp, Tulpar atın **oynatıp** (329).

Sózdiń ortasında: **Dosımnıń** kewilin shad bir eteyin (333). Qalmaqtıń eline salayın **tozań** (325).

Al, Ájiniyaz shıǵarmalarınń tilinde bolsa, kóbinese sózlerdiń birinshi buwınlarında ǵana gezlesedi. Ayırım sırttan kirgen sózlerdiń keyingi buwınlarında da qollanılıwın kóremiz: Gezdim ol noǵay, orısın hám **Orınbor** qalasın.¹⁵

“**Ó**” **foneması**. Erinlik, jıńishke dawıslı foneması dástan tilinde túpkilikli túrkiy sózlerinde anlaut hám inlaut poziciyalarda qollanılǵan.

Sózdiń basında: Júrekke dárti **ótedi** (344). **Óziń** kórgen Er Qosay, Belinen mıqlap bayladı (344).

Sózdiń ortasında: **Kórgenniń** aqlın aladı (342). **Óziniń mórin** basadı (332).

“**U**” **foneması**. Erinlik, juwan, qısıq dawıslı “u” foneması jumsalıwı jaǵınan sheklengen fonema bolıp esaplanadı. Házirgi qaraqalpaq tilinde sózdiń basında hám ortasında jumsalǵan.

Sózdiń basında: **Uln** jumsap qul etip (313). **Uyıqlap** bir endi jatadı (328).

Sózdiń ortasında: **Tutıp** bereyin atań bergen **tulpardı** (320). Qayǵım **joqdur** bul qalmaqtan, jigitler (316).

Bul fonemaniń dástan tilinde jiyi qollanılǵan. “U” foneması sózdiń ekinshi hám onnan sóńǵı buwınlarda hátte affikslerdiń quramında da jiyi jumsalǵanın kóremiz.

Kewlimde **bardur** árman, Sol ármanǵa jetpesem.

“**Ú**” **foneması**. Erinlik, jıńishke, qısıq dawıslı “ú” foneması jumsalıwı jaǵınan sheklengen dawıslı fonema esaplanadı. Bul fonema dástan tilinde sózdiń dáslepki buwınlarında jiyi qollanıladı, sonıń menen bir qatarda sózdiń sóńǵı buwınlarında da jumsalǵan.

¹⁵Qarlıbaeva. G. Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń fonetikalıq hám morfologiyalıq sıpatlaması. Nókis, 2012. 11-bet.

Sózdiń basında: **Úzilipti** tulparımnan qos tumar (313), Keleǵoysa **ústińizge** Abaxan (313).

Sózdiń ortasında: - Sawash **kúni** jaraspay ma árebi at, Jamalına **kúnnen-kúnge** kewlim shad (337). Qırıq **túyeniń** üstine, Altın-**gúmis** arttırıp. (342).

“İ” foneması. Juwan eziwlik dawıslı “ı” foneması dástan tilinde sózdiń barlıq poziciyasında ónimli qollanılǵanlıǵın kóriwimizge boladı.

Sózdiń basında: **Íqlasıma** aman keliń, perzentim (326). **Íras** boldı, shıraǵım (344).

Sózdiń ortasında: Shańǵıtıp **batır** baradı (316). **Qarıw** alıp baraman, **Qayısar** endi qalmaqqa (314).

Sózdiń aqırında: **Jalǵanshı** pániy dúnyadan (318). **Altı** júz úyli sayat bar (318).

“I” foneması. Jińishke, eziwlik dawıslı “i” foneması sózlerdiń barlıq poziciyasında jumsalǵan. Bul ses qaraqalpaq, noǵay qazaq hám qıpshaq toparındaǵı basqa da tillerde til artına beyimirek (juwanıraq) artikulyaciya da aytıladı, al basqa topardaǵı, máselen, oǵuz toparındaǵı túrkiy tillerde til aldına beyimirek (jińishkerek) artikulyaciya da aytıladı.¹⁶

Sózdiń basında: Sirtı pútín **ishi** tútín ol bolǵan, Qaynatam dep **inanagórme** sózine (342).

Sózdiń ortasında: **Jetirmegil** nazlı yardıń eline (320), Arızımdı esitkil **meniń**, jan balam (338).

Sózdiń aqırında: **Endi** atam ólgen soń (318), Qazan urmay baǵdıń **gúli** solmaydı (320).

Dawıslılarǵa tán fonetikalıq qubılıslar

“Er Qosay” dástanınıń tilinde sózdiń quramındaǵı seslerdiń bir-birine tiygizgen tási nátıyjesinde, buwınlardan, olardıń sanınıń kóbeyiwinen hám t.b. fonetikalıq jaǵdaylardan kelip shıqqan seslik qubılıslardı kóriwge boladı.

¹⁶Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. М., 1952. 31-32-бетлер.

Dástanıń tilinde a, ı, e, i, á dawıslılarınıń eliziyaga ushıraǵanın kóremiz:

Ballarım, razı bolayın (322), Tulpar tutıp **alalmassız** daladan (320), Meni **sorsań**, sonnan qalǵan gúl-gumsha (330).

Sonday-aq, á dawıslısınıń da eliziyaga ushırawına faktler keltiriwge boladı: Júregini berk qılıp (316). Men ketermen zalım qalmaq **sháhrine** (320).

“Er Qosay” dástanınıń tilinde sózdiń basında dawıslı sestıń qosılıp aytılwı (proteza qubılısı), sózdiń aqırında dawıslı sestıń qosılıp aytılwı (epiteza qubılısı) ushırasadı. Bunday qubılıslarda ı, i, u, ú, a dawıslı sesleriniń qosılıp aytılwı, tıykarınan, basqa tillerden ózlestirilgen sózlerdiń quramında boladı.

Baǵınǵanıń **ıras** bolsa Abaxan Sáwdigim, sennen **ırazıman** (334).

“Er Qosay” dástanında dawıssız seslerdiń qollanılıw ózgesheligi

“Er Qosay” dástanı tilinde jumsalǵan dawıssız seslerdiń lingvistikalıq sıpatlaması házirgi qaraqalpaq tilindegi dawıssız seslerge sáykes keledi. Biraq olardıń poziciyalıq qollanılıwında házirgi ádebiy tildegige salıstırǵanda ózine tán bolǵan ózgeshelikler kórinedi. Dástan tilinde jıgırma eki dawıssız fonema jumsalǵanlıǵın kóriwge boladı.

“B” foneması. Únli, erinlik, jabısıńqı dawıssız “b” foneması házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde sózdiń basında hám ortasında qollanılǵan. “Er Qosay” dástanı tilinde de usı poziciyalarda jumsalǵan.

Sózdiń basında: Aldına kelip **batırdıń**, Jon-josaqtı soradı (316),

Babań kónlin júrip qıldıń, **balam**, shad,

Sózdiń ortasında: Belbewin moynına saldı sol zaman (326), Qız alıp berip **eglenbegil**, **babajan**, Boldım endi qalmaqlarǵa **talaban** (320)

Bul fonema házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde sózdiń aqırında jumsalmaǵanı sıyaqlı dástan tilinde de sózdiń aqırında ushraspaydı. Biraq Ájiniyaz shıǵarmaları

tilinde sózdiń barlıq poziciyalarında, ásirese auslaut poziciyada ónimli qollanılǵanlıǵın kóremiz: ǵarib, kób, qaynab hám.t.b.¹⁷

“G” foneması. Únli, til artı, jabısıńqı dawıssız “g” foneması sózdiń basında hám ortasında jumsalǵan.

Sózdiń basında: Qoregine jeydi adam **góshini** (315),

Sózdiń ortasında: **Kelgendi** ashıǵıń janýña, Qutlı bolsın perzentim.

Sózdiń auslaut poziciyasında *beg* túbir sózdiń sońında ǵana jumsalǵan:

At oynatıp jónedi, Sapar qılıp **beglerge** (327).

“Ǵ” foneması. Únli, kishkene tillik dawıssız “ǵ” foneması dástan tilinde sózdiń basında hám ortasında jumsalǵan.

Sózdiń basında: Eki attı qolǵa alıp, Keynine **ǵırra** qaytadı (315).

Sózdiń ortasında: **Noǵaylılar** berk boldı (316), **Shańıraǵı** dándannan,

“D” foneması. Únli, til aldı, jabısıńqı dawıssız “d” foneması házirgi qaraqalpaq tilinde anlaut hám inlaut poziciyalarda qollanıladı. Dástan tiline túpkilikli túrkiy sózlerinde sózdiń ortasında ónimli qollanılǵan. Al, sózdiń basında hám aqırında kópshilik jaǵdayda arab, parsı tillerinen kirgen sózlerde jumsalǵan:

Sózdiń basında: Toydım, bala, **diydarına** Er Qosay (326), **Dúnya** bolǵan bizge tar (340).

Sózdiń ortasında: **Xabardar** bol qalmaқтаǵı mergennen (326), **Basqańızdı** endi men bir netemen.

Sózdiń aqırında: Tulpar tawıp qılarman kewilińdi **shad** (319).

Dástan tilinde t - d sesleriniń almasıwları, yaǵnıy, ádebiy tildegi t fonemasınıń ornına d fonemasınıń jumsalǵan:

Duwrı keńes beredi (329).

¹⁷Qarlıbaeva. G. Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń fonetikalıq hám morfologiyalıq sıpatlaması. Nókis, 2012. 15-bet.

“J” foneması. Ünli, til aldı, juwısıñqı dawıssız “j” foneması házirgi qaraqalpaq tilinde sózdiń basında hám ortasında, ayırım arabsha hám parsısha sózlerdiń sońında jumsaladı. Dástannıń tilinde bolsa,

Sózdiń basında: Qabıl edi **jalǵanshıda** kóz **jasım** (341), **Jer** tanabın suwırıp (329).

Sózdiń ortasında: **Ájel** jetpey sum paymanań tolmaydı (320), **Balajanıń** atam deyip zar urar (318).

Anlaut poziciyada kópshilik jaǵdaylarda j fonemasınıń ornına y foneması qollanılǵan. Bul qubılıstı eski ózbek ádebiy tiliniń tási dep qarawǵa boladı. Ol házirgi qaraqalpaq tili dialektlerinde de ushırasadı, sonıń menen birge “Er Qosay” dástanınıń tilinde de ushırasadı:

Qaysı elden, qaysı elge barasań, Háy **yash** bala, saparıńnan ber xabar? (329).

“Z” foneması. Ünli, til aldı, juwısıñqı dawıssız “z” foneması sózdiń barlıq poziciyasında ónimli jumsalǵan. Dástan tilindegi z dawıssız fonemasınıń túpkilikli türkiy sózlerinde sóz ortasında hám sońında jiyi qollanılǵanlıǵın, sózdiń basında arab, parsitillerinen kirgen sózlerde jumsalǵanın kóremiz.

Sózdiń basında: Men ketermen **zalım** qalmaq sháhrine (320),

Sózdiń ortasında: **Adamzattıń** júretuǵın jolı emes (329), **Tezirek** aytqıl jol soratqan batırǵa (329).

Sózdiń sońında: Jaratıptı bizdi **jalǵız** birubar (328), Altı **júz** úyli sayat bar (318).

“Y” foneması. Sonor, til ortası, juwısıñqı dawıssız “y” foneması sózdiń barlıq poziciyalarında qollanılǵan. Ásirese, j fonemasınıń ornına anlauta y foneması jumsalǵanlıǵın kóremiz:

Háy yash bala, saparıńnan ber xabar (329).

Bul jaǵdaydı Ájiniyaz shayırdıń qoljazba nusqalarında da ushıratıwımızǵa boladı. Sonday-aq, shayırdóretpelerinde sóz ortasında y dawıssızınıń ornına g, ǵ,

z, qdawıssızlarınıń qollanıw jaǵdayları ushırasadı: pıǵlı, mehman, mehnat hám.t.b.¹⁸ Sozdıń ortasındaǵı bunday sáykeslik “Er Qosay” dástanı tilinde ushıraspaydı.

Sonday - aq, y fonemasınıń ornına j fonemasınıń ornına almasıp qollanıladı:

Ter tógedi jániwar, Tún **jarımı** bolǵanda (328).

Sózdiń basında: Sennen jaman alıp ketse **yarıńdı** (321)

Sózdiń ortasında: **Áyne** sáske waqtında (316), Izimde qaldı **dúnya**-mal (317)

Sózdiń aqırında: **Narday** bolıp aqırıp (316), Shıq maydangá, **Aǵımbay** (321).

“K” foneması. Únsız, til artı, jabısıńqı “k” foneması da sózdiń barlıq poziciyasında jumsalǵan.

Sózdiń basında: **Kewlimde** qalmadı árman, Dep bir **kózin** jasladı (335).

Sóz ortasında: **Kókte mirgeǵarq** boldı (341) Ózim jasap **bárkamal** (340).

Sózdiń aqırında: Altı túlik mal **jiberdik** qalıńǵa (338), Noǵaylılar **berk** boldı Júregini **berk** qılıp (316).

“Q” foneması. Únsız, kishkene tillik, jabısıńqı “q” foneması dástan tilinde sózdiń barlıq orınlarında qollanılgan kóremiz.

Sózdiń basında: **Qáhár lenip qatlanıp**, Batırǵa **qarap** oqlanıp (338).

Sózdiń ortasında: Qızlar keldi **soraqqa**, Jeńgesi keldi **juwapqa** (324),

Sózdiń aqırında: Babasınan qalǵan **oq** (330), Men ketermen zalım **qalmaq** sháhrine (320).

“L” foneması. Sonor til aldı, juwısıńqı “l” dawıssız foneması sózdiń barlıq poziciyasında jumsaladı. Házirgi qaraqalpaq tilindegidey arab, parsı tilinen kirgen sózlerde sózdiń basında, túpkilikli túrkiy sózlerinde sózdiń ortasında hám aqırında jumsalǵan. Türk, azerbayjan, túrkmen, ózbek, uyǵır, tatar hám bashqurt tillerinde arab, parsı tillerinen ózestirilgen sózlerdiń anlaut poziciyasında qollanılsa,

¹⁸Qarlıbaeva. G. Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń fonetikalıq hám morfologiyalıq sıpatlaması. Nókis, 2012. 18-bet.

qaraqalpaq, qazaq hám noǵay tillerinen ózlestirilgen ayırım sózlerde protezalıq dawıssız sıpatında ushırasadı, yaǵnıy sózdiń basında *l* fonemasınıń qollanılıwı biziń tilimiz ushın tán bolmaganlıqtan, onıń aldına *i*, *ı* dawıslı sesleri qosıladı.¹⁹ “Er Qosay” dástanı tilinde de bunday sózler qollanılǵan:

Islerine **ılayıq** (335).

Sózdiń basında: Sorsań, sultanım, **lábimdi** (324), **Lashım** jawda qalmasın dep, Atqa qamshı uradı (317).

Bul fonema házirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegi sıyaqlı sózdiń ortasında ónimli qollanılǵan: Aman - esen júrsen be, **Aynalayınsultanım** (324),

Sózdiń aqırında: Tutıp **bergil** tulpar attı (324),

“**M**” foneması. N.A. Baskakovtıń kórsetiwinshe, “m” dawıssız foneması b fonemasına salıstırǵanda keyinrek payda bolǵan.²⁰ Bul fonema dástan tilinde sózdiń barlıq orınlarında qollanılǵan.

Sózdiń basında: **Mindim** endi atam **mingen** tulparǵa (325), **Márt** Er Kókshe sóyledi (314).

Sózdiń ortasında: **Kewlime** aldım bir **árman**, Atasız qalǵan **tóremen** (318).

Sózdiń aqırında: Patsha **edim** saltanatlı bahadır (331), **Baxtı**m kelse **begelerim** (314).

Soday-aq dástan tilinde b fonemasınıń ornına m fonemasınıń qollanılıw jaǵdayları da ushırasadı: **Munnan** barsań eglenbegil qatıńǵa (314). Kim de bolsa, way, **muni**, Ózime bala qılaman (325).

Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde m fonemasınıń ornına anlauut poziciyada b fonemasınıń jumsalıwı erteden saqlanıp kıyatırǵan eski elementlerdiń biri bolıp esaplanadı. Soday-aq, shayır dóretpelerinde b fonemasınıń ornına m fonemasınıń qollanılıw jaǵdayları da ushırasadı: munda, qımmat, mákkám hám t.b. Geyde sóz

¹⁹ Абдиназимов Ш. Бердақ дәрепелериниң фонетикасы. Нәкис, 1994. 46-бет.

²⁰ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. II. М., 1952. 8-бет.

ortasında p fonemasının ornına m foneması jumsalğan: asmaniy, uluqman hám t.b.²¹

“N” foneması. Sonor, murınlıq, til aldı, jabısıńqı “n” dawıssız foneması sózlerdiń barlıq poziciyasında jumsalğan.

Sózdiń basında: **Násiyhatım**, Arshaxannan ásker al (325),

Sózdiń ortasında: **Úlkeni** menen kishisi (326), **Áskeriniń** bárin **jıynap** kelgenshe (326).

Sózdiń aqırında: Ketti mennen hal-**dárman**, Keshegi **kórgen** Er Qosay (326).

“N” foneması. Sonor, murınlıq, kishkene tillik, jabısıńqı “ń” dawıssız dástan tilinde házirgi qaraqalpaq tilindegidey sózdiń ortasında hám sońında qollanılğan.

Sózdiń ortasında: Noǵay salıp **kewilińe** ármandı, **Basıńnan** ótirer bes kún dáwrandı (327).

Sózdiń aqırında: Atımdı **sorsań** Qızırı Ilyas (327), **Shapshań** bolıp bul bala (330).

“P” foneması. Únsiz, qos erinlik, jabısıńqı “p” dawıssız foneması sózdiń barlıq poziciyasında jumsalğan.

Sózdiń basında: Qolińa alǵanıń **pirdey** sarı jay (340), Atańnıń **pátiya** qılǵanı (338).

Sózdiń ortasında: Hám de kiygen **shapanın** (334), **Dápter** menen sansız zákattı alıp (333).

Sózdiń sońında: Eki ayaǵı **salbırap** kıyatır (341), Kólge **batıpsorlap** qaldım, xan aǵa (334).

“R” foneması. Sonor, dirildewik “r” dawıssız foneması sózdiń barlıq poziciyasında ushrasadı.

²¹Qarlıbaeva. G. Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń fonetikalıq hám morfologiyalıq sıpatlaması. Nókis, 2012. 19-bet.

Sózdiń basında: Aldı menen **ruqsat** sorap (336), **Ráhátimdi** kórsin meniń kóp noǵay (333).

Sózdiń ortasında: Aq otawǵa **kirgizdi** (338), Aytıp **bersem** netedi (336).

Sózdiń aqırında: **Batır** tuwǵan Er Qosay (338), Noǵayda qoymastan **ar** bilen namıs (340).

“**S**” **foneması**. Únsız, til aldı, juwısıńqı “s” dawıssız dástanniń tilinde házirgi ádebiy tildegi sıyaqlı sózdiń barlıq orınlarında jumsalǵan.

Sózdiń basında: **Sol** waqıtında Er Qosay, **Suwıq** demin aladı (334).

Sózdiń ortasında: **Bosaǵaǵa** súyenip (334), **Asınıp** júr atań tutqan jaraǵın (320).

Sózdiń aqırında: Tulpar mingenlerdiń **qalmas** ármanı (320), **Bes** mın úyli qıyat bar (318).

“Er Qosay” dástanı tilinde s foneması qollanılatuǵın orınlarda sh foneması jumsalǵan. Bul sáykeslikti, birinshiden, qaraqalpaqlardıń erte waqıtlardan berli ózbekler menen qońsı otırıwına, ekinshiden, ol shayırlardıń qoljazbalarında kıtábıy tildiń, Orta Aziyalıq jazba ádebiy tildiń dástúrine baylanıslı dep qarawǵa boladı.²² Dástan tilinde s fonemasınıń ornına sh fonemasınıń qollanıw jaǵdayları da ushırasadı:

Babań taptı usı búgin **shamaldı** (320), Awırlaǵan sendey noǵaydıń **bashı** (329), Árwaq deyip bir **nalıs** (328).

“**T**” **foneması**. Únsız, til aldı, jabısıńqı dawıssız “t” foneması sózdiń barlıq orınlarında qollanılgan.

Sózdiń basında: **Tanısan**, men Er Qosay, **Taz** bala bolıp men keldim (334).

Sózdiń ortasında: Uyqılı - oyaw **jatqanda** (320) Mınaw bir **jatqan** bes mazar (318).

Sózdiń aqırında: Sawash kúni jaramaydı qara **at**, Sawash kúni bolar basına **miynet** (319).

²²Насыров Д. С, Доспанов О, Бекбергенов А, Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. Нөкис, 1995. 25-бет.

“W” foneması. Sonor, qos erinlik, juwısıńqı “w” dawıssız foneması sózdiń barlıq poziciyalarında keń jumsalǵan. Arab-parsı tillerinen kirgen sózlerde sózdiń basında, túpkilikli túrkiy sózlerinde sózdiń ortasında hám sońında qollanılǵan.

Sózdiń basında: Oyalanıńız, sol **waqtında** tań attı (328). Bul **wádeme** jetpesem (324).

Sózdiń ortasında: **Tawlarda** jatqan qarmediń? (324). **Suwlıq** shaynap oynadı (316).

Sózdiń aqırında: Baqsı - **jıraw** jırlatıp (318).

Dástannıń tilinde w foneması qollanılatuǵın orınlarda ń fonemasınıń qollanılıw jaǵdayları ushrasadı:

Jetimlerdiń **kónli** bárha zar boldı (318).

“X” foneması. Únsiz, kishkene tillik, juwısıńqı “x” foneması dástan tilinde túpkilikli túrkiy sózlerine qaraǵanda arab-iran tillerinen sózlerdiń quramında jiyi ushrasadı. Sózlerdegi poziciyalıq ornı jaǵınan sózdiń basında hám aqırında kelgen.

Sózdiń basında: Patsha - **xanı** sıylaydı (326). Almaysızlar siz **xabar** (323).

Sózdiń ortasında: Abaxannıń **taxtıda** (342). **Raxmetke** batır batıptı (329).

“H” foneması. Únsiz, kómekey, juwısıńqı “h” dawıssız foneması sózdiń basında hám ortasında ónimli jumsalǵan.

Sózdiń basında: Aldaǵandı **hiylesi** kóp ol noǵay (340). Altmısh eki **hámeldar** (335).

Sózdiń ortasında: **Ráhát** kórdi Er Qosayday baladan (335). Atındı esitip **jáhanda** (324).

“SH” foneması. Únsiz, til aldı, juwısıǵqı “sh” dawıssız foneması sózdiń barlıq orınlarında jiyi qollanılǵan.

Sózdiń basında: Waqtı **shándan** xosh bolıp (329). Aqqan suwat aydın **shalqar** kól bolsın (326).

Sózdiń ortasında: Eki jigit **qoshshısı**, Altı jigit **basshısı** (329).

Sózdiń aqırında:Maǵan bergil sansız ásker, **kúsh**-quwat (326). Qapa bolmay kewlińdi **ash** (324).

Ulıwma alǵanda, “Er Qosay” dástanı tilindegi dawıssızlar házirgi qaraqalpaq tilindegi dawıssızlar sisteması menen tolıq sáykes keledi. Onda jumsalǵan fonmealardıń sanı hám olardıń atqaratuǵın xızmetleri de birdey, tek ǵana olardıń poziciyalıq qollanıwında ayırım ózgeshelikler seziledi. Olar hár qıylı sebeplerge baylanıslı kelip shıqqan poziciyalıq ózgeisler bolıp, ayırımları házirgi janlı sóylew tilinde, dialektlerde qollanıladı.

Dawıssızlarda bolatuǵın fonetikalıq sáykeslikler

Dástannıń tilinde dawıssız seslerde ushrasatuǵın fonetikalıq sáykesliklerdiń tiykarǵıları tómendegilerden ibarat:

b-m sáykesligi: bunda-munda(314),

*p-m sáykesligi:*alpıs-almısh (325),

*s-sh sáykesligi:*samal-shamal (320), nalısh-nalıs (328).

ń-w sáykesligi: kewli-kónli (320),

*j-y sáykesligi:*yaqshıdı - jaqsıdı (314),yarımı - jarımı(328).

t-d sáykesligi: tuwrı - duwrı (329),

t-n sáykesligi: pálektiń-pálekniń (335).

Dawıssızlarǵa tán fonetikalıq qubılıslar

“Er Qosay” dástanı tilinde ayırım seslerdiń yamasa bir buwınnıń túsip qalıwı, sózdiń basında, ortasında hám aqırında seslerdiń qosılıwı, sózdiń quramında dawıssız seslerdiń qabatlasıp qollanıwı, seslerdiń qosıp aytılwı qubılısları ushıraydı. Dástannıń tilinde sózdiń qurılısındaǵı bir dawıssız sestıń túsirilip qaldırılǵan jaǵdayları ushırasadı. Mısalı, Óziniń **mórin** (móhir) basadı (332).

Sózdiń qurılısındaǵı bir buwınnıń túsip qalıw qubılısı dástan tilinde siyrek bolsa da ushırasadı: Basınnan ketpesin **baq** penen dáwlet (313). Jalǵızdıń shıqpaydı hesh **waq** tozańı (325).

Dástan tilindegi bunday gaplologiya qubılısına ushırağan sózler házirgi tilde de qollanıladı. Olar awızeki sóylew tili hám poeziyada buwın sanın saqlaw xizmetinde jumsaladı.

“Er Qosay” dástanı tilinde sózdiń qurılısındaǵı eki birdey dawıssız sestiń qosaralanıp keliwi, geminaciya qubılısı da ushırasadı.

Málle shapan iyninde (327). Eki jigit **qoshshısı** (329). Qayǵırmay **attı** qoyadı (331). Bileseń **áwwele** náwbet qalmaqtan (330).

Sózdiń qurılısındaǵı inlaut poziciyadaǵı dawıssız sestiń qosılıp ayılıwı yaǵnıy epenteza qubılısı ushırasadı:

- Arzım esit, **altmısh** eki hámeldar (335).

Sózdiń qurılısındaǵı bir dawıssız sestiń túsirilip qaldırılıwı yaǵnıy elliziya qubılısı da ushırasadı: Toydan soń onıń **neqasın** (335).

1.2. Dástan tilindegi fonetikalıq qublıslar hám singarmonizm nızamı

Dawıslılar singarmonizmi.

Dawıslılar singarmonizmi degende, eki yamasa onnan da artıq buwınlı sózlerdegi buwınlardıń juwan hám jińishke, erinlik hám eziwlik bolıp, óz ara únlesip keliwi. Usıǵan baylanıslı dawıslılar singarmonizmi eki túrli boladı: tańlay hám erin únlesligi.

Tańlay únlesliginde buwınlar birgelikli yamasa jińishke dawıslılardan baslanadı. Usı nızamnıń “Er Qosay” dástańı tilinde ádewir saqlanǵanlıǵın kóremiz:

Arshaxanday **noǵaydan**, Aldım kúshti, **quraldı** (314). Úshewi **birden** qosılıp (338).

Sonıń menen bir qatarda, dástan tilinde tańlay únlesligi bunday izbe - iz hám turaqlı emesligi, al kópshilik jaǵdayda buzılıp otıratuǵınlıǵı bayqaladı:

Sen ekenseń, aǵa, endi **dáwsımaq** (320) Sizge kórdi jalǵız qızın **miyasar** (332).

Erin únlesligi házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde sózdiń birinshi buwınında erinlik dawıslı o, ó, u, ú jumsalsa, ekinshi hám úshinshi buwındaǵı qısıq i, ı, e

dawıslı sesleri sóylew tilinde erinlik dawıslı seske aylanıp ayıladı, biraq imlá qádeleri boyınsha i, ı, e háripleri jazıladı. Bul dástanınıń tilinde de ushırasadı.

Dawıssızlar únlesligi

“Er Qosay” dástanı tilinde dawıssızlar únlesligi házirgi qaraqalpaq tilindegidey:

- 1) únsiz dawıssız seske pitken túbirlerdiń keynine únsiz dawıssız sestен baslanǵan qosımtalar jalǵanǵan: Qırıq jigit **qossı** boladı (338). Sen **alıpsań** Arshaxannın bul qızın (338).
- 2) únli dawıssız seske tamamlanǵan túbirdiń keynine únli dawıssız sestен baslanǵan qosımtalarjalǵanǵan: Orınlansın **patshamızıdın** buyırığı (340).
- 3) sonor dawıssızǵa tamamlanǵan túbirdiń keynine sonor hám únli dawıssızdan baslanǵan qosımta jalǵanǵan: Meniń ǵana **yarımnıń**. Bul sózleri **sulıwdıń** (339).
- 4) dawıslı seske tamamlanǵan túbirdiń keynine murınlıq yamasa únli dawıssızdan baslanǵan qosımta jalǵanǵan: Qalmaqılınıń elinen (339).

Sonıń menen birge, dástan tilinde házirgi qaraqalpaq ádebiy tilge salıstırǵanda turaqlı izbe-izliktiń saqlanbaǵanlıǵın kóremiz. Yaǵnıy, dawıssız sesler únlesligi házirgi ádebiy tilge salıstırǵanda tómendegidey ózgesheliklerge iye. Máselen, iyelik sepliginiń - nıń // -niń jalǵawı házirgi qaraqalpaq tilinde dawıslılardı hám murınlıq sonorlarǵa tamamlanǵan sózlerge jalǵansa, dástan tilinde kópshilik jaǵdayda únsiz, únli hám sonor dawıssız seslerge tamamlanǵan sózlerge jalǵanǵan: Senińdeyin **zalımnıń**. Soldırǵandı eki **aǵamnıń** gúlini (313)

Bunday jaǵdaylardı tabıs, shıǵıs, barıs sepliklerinen de kóriwge boladı. házirgi tilde tabıs sepliginiń - ti// -tı jalǵawı únsiz dawıssızlarǵa tamamlanǵan sózlerge, -di // -dı jalǵawı únli dawıssızlarǵa hám sonorlarǵa tamamlanǵan sózlerge, -ni // -nı jalǵawı dawıslılarǵa tamamlanǵan sózlerge jalǵanadı. Al, dástan tilinde tabıs sepliginiń –ni // -nı jalǵawı únsiz, únli dawıssızdan hám sonordardan, -

dı // -dı jalǵawı únsız dawıssızlardan keyin jalǵanıw jaǵdayları ushırasadı: lábimdi (324).

Singarmonizm nızamına baylanıslı barıs sepliginiń - qa // -ke jalǵawı únsız dawıssızlarǵa, - ǵa // -ge jalǵawı únli dawıssız seslerge hám dawıslılarǵa, - a // - e tartımnıń birinshi hám ekinshi betiniń jalǵawları jalǵanǵan sózlerge jalǵansa, dástan tilinde -ǵa // -ge jalǵawı únsız dawıssız seslerge hám awızlıq sonorlarǵa tamamlanǵan sózlerge, al - a // -e // jalǵawı únsız hám sonor dawıssızlarǵa tamamlanǵan sózlerge, yaǵnıy tartımlanbaǵan sózlerden keyin de jalǵanadı. Mısalı, **Kólge** batıp sorlap qaldım, xan aǵa (334).

“Er Qosay” dástanında orın sepliginiń - da // -de affiksi únli, sonor dawıssızlarǵa pitken sózlerge de sonday-aq, únsız dawıssız seslerge tamamlanǵan sózlerge de jalǵanǵan: Ar-sar bolǵan **wagında** (313).

1.3. “Er Qosay” dástanı tilindemánilisóz shaqapları

Atlıqtıń jasalıwı

“Er Qosay” dástanınıń tilinde atlıq jasawshı tómendegidey affiksler ónimli qollanılǵan:

- *lıq//lik affiksi*. Bul affiks atawısh sózlerge jalǵanıp abstrakt, hal-jaǵdaydı bildiriwshi, hár túrli qásiyetti ańlatıwshı atlıqlardı jasaydı. Mısalı:

Suwlıq shaynap oynaydı (316). Maqpaldan *bellik* saladı (337). Maǵan bergen *jigitlikten* sawlattı (319).

Shı//shi affiksi. Belgili bir kásip iyesin ańlatatuǵın, túbir sóz ańlatqan minez-qılıqqa, sapa qásiyetke iye atlıqlardı jasaydı.

Basshı bolıp Er Kókshe (313). *Jalǵanshınıń* barınan (314).

- stan, -xana affiksleri orın, mákándı t.b mánilerdi bildiretuǵın atlıqlar jasaydı:

Jurtın qılıp gúlistan (344).

–*zad,-zada* affiksoidi adamnıń shıǵıw tegin ańlatatuǵın atlıqlardı jasaydı:

Onı jıynadı periyzat (336). Adamzattıń júretuǵın jolı emes (329).

-zada affiksi parsı tilindegi tuwısqanlıq qatnasıqtı ańlatıwshı “zada” sóziniń járdemi arqalı atlıq sózlerdi jasaydı: begzada, xanzada, shazada²³

-ban, -man affiksoidı arqalı belgili bir kásip hám abstrakt mánidegi atlıqlar jasaladı:

- Men **jılqıman**, júriwshi edim dalada (334).

Dástan tilinde túbir hám eki yamasa onnan da artıq túbir yamasa tiykarlardıń bir-birine qosılıwınan jasalǵan qospa atlıqlar da kóplep ushrasadı.

Tiykar atlıqlar: *Dushpan* kelse oq attı (344). *Iyshan* menen *xojası* (344). *Patshaları* ólgen soń (342).

Quramalı atlıqlar: *Aq sút* bergen kábası (337). *Qanlı ózekke* kelgende (342). At qulaqqa taqtım *altın sırǵalar* (318).

Birikken atlıqlar: Qaldı atım *Aynakólde*, aǵalar (334). *Áskerbası* Qartxoja (336). *Belbewin* beline bayladı (327).

Jup atlıqlar mánilik jaqtan jıynaqlaw, ulıwmalastırıwshılıq mánilerin ańlatıp keledi.

1. Mánileri bir-birine jaqın bolǵan sózlerden jasalǵan **jup atlıqlar**: *Saw* - salamat bul batır (342).
2. Sinonim sózlerden jasalǵan **jup atlıqlar**: *Eli* - xalqı jıynalıp (342).
3. Antonim sózlerden jasalǵan **jup atlıqlar**: *Háy*, *joralar*, *ulı* - *qızdı kórmek joq* (316), *Tákrar atlıqlar*: - Men *jılayman*, *xan atajan*, *zar-zar* (326), *Lash-lash* bolıp qalarsań (326).

Kelbetliktiń jasalıwı

“Er Qosay” dástanınıń tilinde kelbetlikler affiksaciya, sóz qosılıw, leksika-semantikalıq usıllar menen jasalǵan. Kelbetlikler affiksaciya usılı menen atawıshlardan hám feyillerden jasalǵan.

²³О.Бекбаўлов. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы ҳәм оның тарийхый-лингвистикалық характеристикасы. Нөкис, Қарақалпақстан, 1979. 73-б.

-*lı*//*-li* affiksi. Qandayda bir zattıń yamasa adamnıńhár túrli sapalıq belgilerin, adamnıń hár qıylı sezimlerin bildiredi: Qalmaq barıp, ol ármanlı bolǵandı (342).

-*sız*//*siz* affiksi mánisi jaǵınan - *lı* // *-li* affiksiniń antonimi bolıp, zatta qanday dabir belginiń joq ekenligin ańlatadı. Bul forma dástan tilinde kóp ushrasadı:

Qándeksiz jerden at qoyıp (343). *Payansızdı* bul dúnya (336).

-*day*//*-dey*, *-tay*//*-tey* affiksleri kelbetlik jasawda ónimli qollanılǵan. Olar atlıqlarǵa, ráwishlerge jalǵanıp salıstırıw mánisindegi kelbetliklerdi jasaydı:

Er Qosayday batırnı (338). Gúlayımday jalǵız endi perzentim (332).

-*qır*//*-kir* affiksi feyil sózlerge jalǵanıp belgili bir zattıń iske beyimlilik, uqıplılıq belgisin bildiretuǵın kelbetliklerdi jasaydı: Keskir qılısh ispıxan (344). Astıńa mingeniń ushqır bir tulpar (316).

-*qı* // *-ki*, *-ǵı* // *-gi*, *-daǵı* // *-degi*, *-taǵı* // *-tegi* affiksleri waqıt hám orınǵa baylanıslı belgilerdi bildiredi: Erteńgi tańlar atadı (315). Astındaǵı tulparı (316) Men jazayın júrektegi kóp dárttı (319). Endigi zaman biziki (319). Alıp berin Arındaǵı qara attı (319).

Dástan tilinde - *biy*, *-na* elementleri járdeminde jasalǵan kelbetlikler de ónimli qollanılǵan. Bul affiksleriniń járdemi menen arab-parsı yamasa túpkilikli sózlerden kelbetlik sózlerdi jasaydı.²⁴ Házirgi qaraqalpaq tilinde bul affiksler járdeminde jasalǵan kelbetlikler az ushırasadı:

- Boldım endi tın jarpıda biyxabar (340). Inim ketti deyip bolma biyqayǵı (343). Diydarındı kórip boldım biytaqat (337). Qutilmaǵın nagúman (334). Jigit bolmas bul jáhanda námurat (332).

Sóz qosılıw usılı arqalı kelbetliklerdiń tómendegi túrleri jasalǵan:

Tiýkar kelbetlikler: Álewshe sulıw yarım bar (313). Márt Er Kókshe sóyledi (314). Málle shapan iyninde (327).

²⁴ О.Бекбаýлов. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы ҳәм оның тарийхый-лингвистикалық характеристикасы. Нөкис, Қарақалпақстан, 1979.76-б.

Quramli kelbetlikler: Qumar kózler jaslandı, Lábinde pallı sóz benen, Taz bala bolıp men keldim (334).

Tákirar kelbetlikler: Tákirar kelbetlikler bir kelbetliktiń jup sóz formasında tákirarlanıp keliwinen jasaladı, dástan tilinde az ushrasadı.

Kelbetlikler mánileri hám grammatikalıq ózgesheligine qaray sapalıq hám qatnaslıq kelbetlikler bolıp bólinedi, dástan tilinde ónimli jumsalǵan.

Sapalıq kelbetlikler: Er Qosayday *márt* jigit (323). *Qaraǵay* nayza qolında (316). *Duwrı* keńes beredi (329).

Qatnaslıq kelbetlikler: Sózi *palday* hám *múláy* (325). *Qulınlı* biye jep edim (332).

Sanlıqtıń mánilik túrleri

“Er Qosay” dástanınıń tilinde sanlıqtıń házirgi qaraqalpaq tilindegidey mánilik túrleri qollanılǵan.

Sanaq sanlar. Sanlıqlar qurılısı jaǵınan jay hám qospa túrinde ushrasadı. Dara sanlıqlar tómendegi formalarda ushrasadı:

Toqsan tuwsha soydırdı (319). Qırıq qulash endi sim arqan (319). Kewli toqtı altı ullı ol zalım (315).

Dástan tilinde *bir* sanınıń mánisinde *jekke*, *jalǵız*, *taq*, *dara*, *eki* sanı mánisinde *jup*, *qos*, *egiz* sózleri qollanılǵan. Mısalı:

Jekke atlandı qalmaqlarǵa bahadır, *Jalǵız* bolǵan qıya shólde zar urar (328). *Jup* duzaqtı endi taǵı kóterip (320). Úzilipti tulparımnan *qos* tumar (313).

Soday - aq, dástan tilinde alpıs sanınıń qurılısında epenteza qubılısı, yaǵnıy, t sesiniń qosılıp qollanılıwı ushırasadı:

Arzım esit, *altmush* eki hámeldar (335).

Qatarlıq san: “Er Qosay” dástanı tilinde arab tilinen ózlestirilgen *áwel*, *áwwel* sózleri birinshi qatarlıq sanlıǵı mánisinde qollanılǵan. Bul sóz arab tilinen ózlestirilgen sóz bolıp, dástan tilinde júdá az ushırasadı.

Bilseń *áwwele* náwbet qalmaqtan (330). *Áwelden*-aq Qosayım (339).

Jıynaqlaw san: Jıynaqlaw sanlıqları - aw // -ew affiksiniń birden jetige shekemgi sanaq sanlıqlarǵa jalǵanıwı arqalı jasaladı: Kóp qırlardan ekewi asıp baradı (320).Ekewini óltirip (315). Úshewi birden qosılıp (338)

Toplaw san: Dástannıń tilinde topalaw san siyrek qollanılıp, sanaq sanlarǵa shıǵıs sepliginiń affiksi jalǵanıwı arqalı jasalǵan: Arıw bolǵan besten zulpın óredi (319).

Feyildiń jasalıwı

“Er Qosay” dástanınıń tilinde jumsalǵan feyiller, affikslerden, sonday-aq, kómekshi feyillerdiń atawısh hám feyil sózler menen dizbeklesiwi arqalı jasalǵan.

Dástan tilinde tómendegidey feyil formaları ushrasadı:

Dástan tilinde tolıq formadaǵı betlik affiksleri házirgi ádebiy tildegi –man//men, -ban//-ben, -pan//-pen, -mız//-miz, -pız//-piz, -siz//sız,-sań//-seń affiksleri arqalı jasalǵan: Mineǵoysań tulpar tawıp, perzentim (319). Tulpar tawıp qılarman kewilińdi shad (319).Atama as beremen (318).Talaw qılıp kelipsiz (316).

Meyil formaları. Meyildiń hár bir túriniń ózine tán bolǵan formaları bar.

Buyırıq meyil formaları.

Dástan tilinde buyırıq meyildiń I bet kóplik mánisin bildiretuǵın eski ózbek ádebiy tiline tán bolǵan - alı // - eli formasınıń jumsalıw jaǵdayların kóremiz:

Tiri bolsa Er Kókshe, Munı alıp *keteli*. Ólgen bolsa Er Kókshe, Ústine qábir *eteli* (317).

Buyırıq meyildiń II betbirlik forması, tiykarınan, -ǵıl//-gil, -qıl//-kil affiksleriniń jalǵanıwı arqalı jasalıp, buyırıq-tilek, ótinish mánilerin bildirip keledi:

Munnan barsań *eglenbegil* qatıńǵa (314).*Aytqıl* bizge xabarın (316). *Barǵıl*, balam, keter bolsań allıyar (313).Azban deyip *buzdırmaǵıl* sen kewil (316).

Buyırıq meyildiń III bet forması házirgi qraqalpaq tilimizdegi –sın//-sin affiksi arqalı jasalǵan: *Aǵızbasın* kelip kózimnen jastı (313).Basıńnan *ketpesin* baq penen dáwlet (313).*Ayrılmásın*, batır, bastan dáwlet-baq (316).

Tilek meyl formaları. Tilek meyl hárekettiń bolıw-bolmawına baylanıslı tilekti bildirip -ǵay//gey, -ay//áy, -qay//key affiksleriniń jalǵawı arqalı jasaladı. Mısalı: Qabıl *bolǵay* tobası (319). Aman barıp, saw *kelgeyseń* sultanım (315).

“Er Qosay” dástanı tilinde tilek meyildiń I bet birlik san forması házirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegidey - ayın // -eyin, -yın // -yin affiksi arqalı bildirilip, birinshi betke qaratılǵan tilek, ótinish mánilerin ańlatıp keledi: Násiyhatım *bereyin*, Mańlayınnan *súyeyin* (314). Qulaq salsań ármanımdı *aytayın* (319).

Shárt meyl formaları. Dástan tilinde shárt meyildiń házirgi qaraqalpaq tilindegi –sa/-se forması qollanılǵan: Násiyatım *alsań* menıń Er Qosay, Baxtıım *kelse* alayın atamnıń qanın (319).

Anıqlıq meyl formaları. Dástan tilinde de anıqlıq meyildegi feyiller úsh máhálde (ótken, hásirgi hám keler) betlenedi. Hár bir máhaldıń ózine tán belgileri bar. Mısalı: Ótken máhál formaları tiykarınan, –dı//–di, –tı//–ti affiksleri menen jasaladı: Sınadım jaqsı–jamandı (321). Ardańlap basıp baradı, Eki qırdan asadı (321).

Házirgi máhál feyiliniń qollanıluwı da házirgi ádebiy tiline sáykes keledi:

Eki bir beti janıp tur (323).

Keler máhál. “Er Qosay” dástanı tilinde keler máhál feyilleri –ar // –er, –r affiksli kelbetlik feyilge hám olardıń bolımsız formalarına betlik affiksleriniń jalǵanıwı arqalı jasaladı: Sawash kúni bolar basıńa miynet (319). El ishinde dushpanıńız tabılar (321). Barmaq etermen namıstı (323).

Feyildiń dáreje formaları

“Er Qosay” dástanı tilinde feyildiń dáreje formaları, seslik dúzilisi jaǵınan házirgi qaraqalpaq ádebiy tiline jaqın kelgeni menen, ayırım ózgesheliklerge de iye bolıp keledi.

Túp dáreje óziniń arnawlı grammatikalıq kórsetkishine iye emes, hárekettiń subektke qatnaslı ekenligin bildired *Shıq* maydańǵa, úyde bolsań xabarlas (340). Tutıp *bayla*, áy, Abaxan (340).

Ózlik dáreje. Feyildiń ózlik dárejesi dawıslı sesten keyin - n, -l, dawıssız seslerden keyin - ın // -in, -ıl // -il qosımtalarınıń jalǵanıwı arqalı jasalǵan:

Eki aǵamnan *ayrıldım*, Qos qanattan *qayrıldım* (314).

Belgisiz dáreje - ıl // -il, -l, - ın // -in, -n qosımtalarınıń járdeminde jasaladı:

Mańlayınan shıp-shıp teri *tókildi* (320). Izlegenim *tabıldı*, Abıroyım *jabıldı* (340). Jalǵız janım *tarıldı* (314).

Ózgelik dáreje feylleri - *dır* // - *dir*, - *tır* // -*tir* affiksleri arqalı bildiriledi:

Ǵamǵa kewlin *toltırdı*, Ol otawǵa *keltirdi* (318).

Al, Ájiniyaz shıǵarmalarınıń tilinde házirgi qaraqalpaq tilinde qollanılatuǵın affiksler menen birge, erinlik variantı - *dur* // - *dúr*, -*tur* // -*túr* affikslerinen jasalǵan formalar basqa formalarǵa salıstırǵanda ónimli jumsalǵan: Ǵussa bilán yúrakimni *tolturma*²⁵.

-*ıt* // -*it*, -*t* qosımtası dawıslı seslerge hám *r*, *y*, *l*, *k*, *q* dawıssız seslerine tamamlanǵan feyllerge jalǵanıp, ózgelik dáreje jasaydı: Qızıl tildi *sóyletip*, Aslarda jıraw *jırlatıp*, Shiyrin jandı qıynatıp, Kókparını oynatıp (318).

-*ǵız* // -*giz*, -*qız* // -*kiz*, -*iz* // -*ız* qosımtaları arqalı jasalǵan: Aq otawǵa kirgizdi (338).

Feyildiń funksional formaları

Kelbetlik feyil. “Er Qosay” dástanı tilinde kelbetlik feyildiń tómendegi affiksleri qollanılǵan:

-*ǵan* // -*gen*, -*qan* // -*ken* affiksi. Bul affiks arqalı ótken máhál kelbetlik feylleri jasaladı Áwel bastan *bilgenmen* (339). *Jatqan* bolsań, ash kózińdi uyqıdan (340).

Ájiniyaz dóretpelerinde bul affikstiń - *an* // -*en* // - *án* // -*yán* formaları da ónimli jumsalǵanın kóremiz. Bul affiks qıpshaq tillerindegi -*ǵan* // -*gen* affiksiniń oǵuz tillerindegi forması bolıp esaplanadı: diyán, alanda, kelán hám.t.b.²⁶

²⁵Qarlıbaeva. G. Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń fonetikalıq hám morfologiyalıq sıpatlaması. Nókis, 2012. 68-bet.

²⁶Qarlıbaeva. G. Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń fonetikalıq hám morfologiyalıq sıpatlaması. Nókis, 2012. 75-bet.

-ar // -er, -r (bolımsız forması - mas // -mes, -bas // -bes, -pas // -pes) affiksi. Bul affiks túrkiy tillerdegi eski formalardan bolıp, fonetikalıq variantlar menen qollanıladı. Bul forma dástan tilinde ónimli qollanılgan:

Sansız attıń ol izleri *kóriner* (341). Dúnya maǵan tar *bolar* (315). Nar jigitke *tabılar* (319).

-maqshı // -mekshi (-baqshı // -bekshi, -paqshı // -pekshi) affiksli kelbetlik feyiller dástan tilinde oǵada siyrek ushırasadı:

Izine Er Kóksheni eritip, qızdı *kórsetpekshi* bolıp, sırtınan tulpar tutıp beremen, balam, dep, Qodar babań balasına qarap bir sóz ayttı. (320).

-mish // -mish affiksli kelbetlik feyil forması túrkiy tillerde áyyemnen qollanılgan. Akad. H.Hamidov bul affikstıń Orxon-Enisey jazba estelikleriniń tilinde de ushrasatuǵınlıǵın jazadı.²⁷ Al, qaraqalpaq klassik shayırı Ájiniyaz shıǵarmalarında kóbirek qollanılgan: Nun nabatdek lábleriń baldan qosılmish beri kel.²⁸ Bul forma dástan tilinde jumsalmaǵan.

Halfeyil. Dástan tilinde hal feyiller tómendegi affiksler járdeminde jasalgan:

-ıp // -ip // -p affiksi. Bul affiks dástan tilinde ónimli qollanılgan:

Jazdırıp alıp arbadan (342). Ústine kelip Er Qosay (342).

-a // -e // -y affiksi: Bile tura men saǵan (339). Iyesin taslap kete almay (317).

-may // -mey affiksi:

Atam qanın almay kórmeymen qızdı (321). Qazan urmay baǵdıń gúli solmaydı (320).

-ǵalı // -geli, -qalı // -keli affiksi:

Kewlim toldı kórgeli (325). Seniń menen atlangalı boldıq shad (314).

-ǵansha // -genshe, -qansha // -kenshe affiksi:

Aǵamız endi ólgenshe, Nayzanı tartıp alǵansha (317).

²⁷Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очеркleri. Нөкис, Қарақалпақстан, 1974. 82-бет.

²⁸Қарлыбаева. G. Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń fonetikalıq hám morfologiyalıq sıpatlaması. Nókis, 2012. 76-бет.

Atawısh feyil. Atawısh feyil dástan tilinde tómendegi affiksler járdeminde jasalğan:

-maq // -mek, -baq // -bek, -paq // pek affiksi:

Kelmek joqtı bul joldan (314). *Qashpaq* bizge qolay dep (317). *Qutilmaq* joq bul qalmaqtan, Er Kókshe (316).

-ıw // -iw, -w affiksli atawısh feyiller:

Tañ *atıwǵa* qaradı (340).

Almasıqtıń mánisi boyınsha túrleri

“Er Qosay” dástanı tilinde almasıqtıń házirgi qaraqalpaq tilindegi barlıq mánilik túrleri ushrasadı. Biraq olar házirgi qaraqalpaq tilindegi almasıqlarǵa qaraǵanda biraz ózgeshelikke iye.

Betlew almasıqları. Betlew almasıqları dástan tilinde tómendegi formalarda qollanılğan:

Sınap edim men seni (322). Men jalǵızdıń sizge aytar arzı bar (313).

Orın sepligindegi betlik almasıqlarınıń bizde, mende, anda formaları ushırasadı:

Anda endi noǵaylar, Bizdi ertip keldi dep (316). Anda turıp babası (319).

Dástannıń tilinde betlew almasıǵınıń birinshi bet birlik san mánisinde *bende*, *sorlı* sózleri jumsalğan:

Oyan - kúler men *sorlınıń* teńi joq (333).

Bul Ájiniyaz shayırdıń dóretpelerinde de ushırasadı: Bende yoqdur hesh ayıpsız.²⁹

Ózlik almasıǵı. Dástan tilinde ózlik almasıǵı házirgi qaraqalpaq tilindegidey óz sózi arqalı berilgen. Ol atributivlik hám substantivlik funkciyalarda qollanıladı. Atributivlik funkciyalarda kelgende, ol sóz ózgertiwshi affikslerdi qabıl etpeydi:

²⁹Qarlıbaeva. G. Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń fonetikalıq hám morfologiyalıq sıpatlaması. Nókis, 2012. 59-bet.

Óz - ózine tásele berip (328).

Substantivlik poziciyada kelgende óz almasıǵı kóplik, tartım hám seplik affikslerin qabıl etedi:

Qız almaqqa *ózim* bar (322). *Ózime* bala qılayın (325).

Siltew almasıǵı. Dástan tilinde siltew almasıqlarınıń házirgi ádebiy tildegi formaları menen birge, eski formalarınan bu, munı, munda, ańa sıyaqlı túrleri da ushırasdı:

Kim de bolsa, way, munı (325).

Munda almasıǵı sóylewshi menen tıńlawshıǵa jaqın aralıqtaǵı zat hám qubılıstı ańlatadı:

Munda kórip Er Kókshe (315). Barsañız endi *munnan* da (317).

Sol, shu almasıqları sóylewshi menen tıńlawshıǵa burınnan belgili bolǵan zat hám qubılıstı siltep kórsetedi:

Jalǵansınıń barınan, Endi *shu* kún kesheyin (314).

Belgilew almasıǵı. Belgilew almasıqlarına parsı tilinen kirgen hár sózi hám onıń soraw-qatnas almasıqları menen dizbeklesken formaları kiredi:

Árwaq endi *hár jayda* (336). At-ton sarpay maǵan *hár waq* tabılar (320).

Bolımsızlıq almasıǵı: Dástan tilinde bolımsızlıq almasıǵı házirgi qaraqalpaq tilindegi sıyaqlı dara hám qospa formalarǵa iye

Bararına *heshqaysısı* (327).

Soraw-qatnas almasıǵı: Bul almasıqtıń túri dástan tilinde hár qıylı formalarda ushırasadı:

Kelatqan kimniń balası (325).

Jámlew almasıǵı. Dástan tilinde *hámme, bárshe, barlıq* sıyaqlı jámlew almasıqları ushırasadı:

On mın úyli noǵay bar, *Barine* de ayttırıp (318).

Belgisizlik almasıǵı. Kim soraw almasıǵınıń tartım jalǵawlı túri arqalı bildirilgen:

Kiminiń nayza qolında, *Kiminiń* qılısh qolında (343).

Ráwishtıń jasalıwı

“Er Qosay” dástanı tilinde ráwishler tómendegi usıllar arqalı jasaladı: adverbializaciya usılı, sóz qosılıw usılı arqalı.

1. Adverbializaciya usılı: Seplik formaları arqalı jasalıp keledi:

a) orın seplik formasındaǵı waqıt yamasa orın bildiriwshi ráwishler:

Ar - sar bolǵan waǵında (313). Altın aydar basında (314).

shıǵıs sepligi formasındaǵı waqıt, orın, sebep, maqset ráwishleri:

Tilegimiz, baraǵoysañ tezden qayt (314).

a) hal feyil formalar. Geyde ayırım hal feyiller óziniń háreketlik mánisinen uzaqlasıp sın, waqıt hám t.b. ráwishleri bolıp qollanıladı:

Allalap shawqım saladı (316). Gúrlep bir ishi janadı (321).

a) *Sóz qosılıw usılı:* Dástan tilinde bul usıl arqalı quramlı, jup, tákrar hám birikken ráwishler jasalǵan. Olardıń jasalıwı házirgi qaraqalpaq tilindegi menen birdey.

1. Quramlı ráwishler tómendegi formalarda ushırasadı.

a) sanlıq - atlıq. Bir sózine waqıt, orın hám usıǵan usaǵan mánilerdi bildiriwshi sózlerdiń dizbeklesiwinen waqıt yamasa orın ráwishleri jasalǵan:

Waqıtın jetse solar endi bir kún gúl (316).

b) almasıq - atlıq: Sol waqtında Er Qosay (334).

Náwbet jetti sol waqıt (330), Tınbastan-aq sol zaman (326).

c) hár almasıǵına waqıt yamasa orın mánisin ańlatatuǵın sózler dizbeklesip waqıt yamasa orın mánisindegi ráwish jasaladı:

Hár waqlarda jawdan alıp qashadı (319).

2. Jup ráwishler mánileri óz ara jaqın, sinonim yamasa antonim sózlerdiń óz ara juplasıwınan jasalıp, dástan tilinde jiyi ushırasadı:

Keshe - kúndiz Qosayǵa (339).

2. Tákrar ráwishler bir sózdiń qaytalanıp ráwishlik mánige iye bolıwınan jasaladı:

Qamshı menen áste - áste (334), Ján - jaǵına qaradı (317). Jıldan - jılǵa az dáwletiniń mol bolsın (326). Jamalına kúnnen-kúнге kewlim shad (337).

3. Birikken ráwishler eki yamasa onnan da artıq sózlerdiń óz ara birigiwinen jasaladı:

Az noǵaydıń búgin kúni qaraptı (316).

Ráwishtiń mánilik túrleri

“Er Qosay” dástanı tilinde ráwishtiń tómendegidey mánilik túrleri ushrasadı:

Waqıt ráwishleri: Búgin júrsem, erteń endi tań atar (328).

Orın ráwishleri: Noǵaylar joq, arman-berman qaradı (328).

Múǵdar –dáreje ráwishleri: Baratırǵoy janında bir kóp asker (326).

Sın ráwishleri: Ornınan órre turadı (326).

1.4. Kómekshi sózlerlerdegi ózgeshelikler

“Er Qosay” dástanı tilinde kómekshi sóz shaqaplarında házirgi ádebiy tilimizge salıstırǵanda ulıwma uqsaslıqlar bolıw menen birge ózine tán bolǵan ózgeshelikler de kórinedi.

Tirkewishler-Ataw sepligindegi almasıqlardı basqarıp qollanılıtuǵın tirkewishler. Házirgi qaraqalpaq tilindegi menen, benen, penen tirkewishleri menen birge eski bilen, bilá, bilán formaları qollanılǵan. Bul tirkewishler óziniń dizbeklesip hám basqarıp keletuǵın sózleri menen birgelikte sebep, sın, maqset mánilerdi bildiredi. Mısalı: Ushın tirkewishi ataw hám iyelik sepligindegi sózlerdi basqarıp kelgen:

Seniń ushın qara kúshti salaman, Qırıq qulash endi sın arqan menen (319).

“Bul formalar klassik shayırmız Ajiniyaz shıǵarmalarında da qollanılǵan. Mısalı: Maqset pitpey árman *bilen* óterseń. Ashıqtıń xoshlıǵı shıyrın til bilá, Búlbildiń xoshlıǵı qızıl gúl bilá”³⁰

Sonday-aq, dástan tilinde kibi, sıyaqlı, yańlı tirkewishleri de qollanılıp, olar ataw sepligindegi sózlerdi basqarıp kelgen. Bul tirkewishler házirgi tildegi sıyaqlı tirkewishine sinonimles bolıp, uqsaslıqtı, teńewdi bildiredi:

³⁰Qarlıbaeva G. Ajiniyaz shıǵarmaları tiliniń fonetikalıq hám morfologiyalıq sıpatlaması. Nókis, Qaraqalpaqstan, 2012. 80-bet.

Qatın kibi shekpe, noǵay, qayǵı-zar (316). Arshaxanday sıyaqlı (329). “Ájiniyaz shayır shıǵarmalarında kibi, yańlı, yańlıǵ, shelli, qurlım tirkewishleri de qollanılıp, olar ataw sepligindegi sózlerdi basqarıp keledi: Tulpar degen yabı yańlı bolmaı. Láyli-Zuhra, Sánem yańlıǵ súrátı. “³¹

Dástan tilinde barıs sepligindegi sózlerdi basqarıp keletuǵın tirkewishler az sanda qollanılǵan:

Awılǵa taman baradı (325). Sáskege deyin jol júrip (325).

Shıǵıs sepligin basqarıp kelgen tirkewishler ózleri dizbeklesip keletuǵın sózler menen birge waqıtlıq hám sebep mánilerin bildirip keledi:

Ólerińdi, balam, seniń bilgen soń (327).Toydan soń onıń neqasın (335).

Dánekerler- “Er Qosay” dástanı tilinde dánekerlerdiń awıspalı, biriktiriwshi, gezekles dánekerleri jiyi ushrasadı.

Molla menen xojası, Barlıǵı da qalmastan (329).Gá aspanǵa shıǵadı,Gá batırǵa qonadı (331).

Házirgi ádebiy tilimizdegi dep maqset dánekeriniń diyip forması ushırasadı ,sonıń menen birge onıń dep formasıda qollanılǵan. Mısalı:

Járdemi tiyer bizge dep (329). Jurttı qarap qılǵansań, Deyip endi qamaqtıń

Sonday-aq, dástanniń tilinde qarsılas dánekeriniń ámma, liykin formalarınń jumsalǵanın kóremiz: Ámma-liykin sol waqta (337). Ámma endi sol waqta (342).

Janapaylar-Dástan tilinde qollanılǵan janapaylar házirgi qaraqalpaq tilindegi sıyaqlı qosımsha modallıq, emociallıq, abstrakt- grammatikalıq mánileri ańlatqan. Olardıń tómendegidey túrleri ushırasadı.

1. Soraw janapayları: Qız oynasa jigit kewli qala ma, Sınǵan kese endi kese bola ma? (336).
- 2.Kúsheytıw janapayları:Dep ǵana ǵoy sol waqta (336). Erleri de jáne altın (337). Áwelden-aq Qosayım (339).

³¹Qarlıbaeva G Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń fonetikalıq hám morfologiyalıq sıpatlaması Nókis Qaraqalpaqstan, 2012. 80-bet.

2. Sheklew janapayı: Jarqırap ğana kórindi (326). Ásterek ğana tasladı (317).
3. Salıstırıw janapayı: Qız túwe qatın kórmegen (332). Tiymek túwe jigittiń (339).

Mısallar arqalı kórip turǵanımızday “Er Qosay” dástanı tilinde kómekshi sózlerdiń dáneker, tirkewish, janapay túrleri ushrasadı.

Tañlaqlar- Sóylewshiniń hár qıylı sezimlerin bildiretuǵın tañlaqlar «Er Qosay» dástanı tilinde júdá siyrek bolsa da ushırasadı:

Aman barıp, saw kelgeyseń sultanım (315). Joliń bolar, sawdigińdi kórip ket (321). Keshirgeyseń Er Qosay (337).

Eliklewishler- Adamlardıń, qus hám haywanlardıń, sonday-aq jansız predmetlerdiń hár qıylı ses hám kórinislerin ses penen shártli túrde kórsetetuǵın sózler eliklewish sózler dep ataladı. Bunday sózler túrkiy tillerdiń leksikasında keń qollanıladı. Olar óziniń ayırıqsha seslik qurılısına hám geypara grammatikalıq ózgesheliklerine iye.

Eliklewishler túrkiy tillerde dara, jup hám tákirar bolıp keledi. Dara eliklewishler ses yáki kórinistiń tez bolǵanın bildirse, tákirar eliklewishler olardıń bir qalıpte dawam etkenin kórsetedi. Eliklewish sózler dástanınıń tilinde az muǵdarda bolsa da ushırasadı:

Mańlayınan shıp-shıp teri tógildi (320). Eki júzi gúl-gúl janǵan (323).

II BAP. “ER QOSAY” DÁSTANINIŇ LEKSIKALÍQ QATLAMLARÍ

II.1. “Er Qosay” dástanındaǵı túrkiy tillerine ortaқ sózler

Qaraqalpaq dástanlardıń biri bolǵan “Er Qosay” dástanınıń sózlik quramı haqqında sóz etetuǵın bolsaq, onıń sózlik quramı oǵada bay, quramalı hám basqa dástanlardan ózgeshelenip turatuǵın parqlarınıń kóp ekenligin biliwimizge boladı. Dástanda qaraqalpaq xalqınıń qalıplesiw dáwirlerin sawlelendiriwshi túpkilikli túrkiy sózler qatlamı menen birge, túrkiy xalıqlarınıń eski dáwirlerdegi basqa xalıqlar menen baylanısınan derek beriwshi arab-parsı tillerinen kirip kelgen sózler ushırasadı. Dástanda túrkiy tillerde erteden berli

qollanılıp kiyatırğan sózler júda belgili hám áhmiyetli orındı iyelegen. Sonın menen birge túrkiy jazba estelikleriniń biri Orxon-Enesey jazıwlarında jumsalğan leksikalıq birliklerdi kóriwimizge boladı. Máselen: ata, ana, tóre, dúnya-malı, baq (baxıt), shad, et (gósh),lábi (erin), as (azıq) h.t.b sózler qollanılğan. Máselen:

Erte ólip dushpan kewli boldı **shad** (313)Basınnan ketpesin **baq** penen dáwlet (313) Súymespen **lábiń** qandını (324) Alıp ketpesem qarańdı,Jegen **etim** haramdı (322)Alpıs úshte jası bar, **Mal- dúnyanıń** iyesi, Qodar degen babam bar (314) Atama **as** beremen (318) Aynalayın **anajan**, Boldıń mağan miyirban (318) **Atasız** qalğan **tóremen**, Aqıl dep kimge eremen (318)

XI-ásirge tiyisli Maxmud Qashqarıydıń „Devanu luǵat it turk“ miynetinde ushırasatuǵın ayırım leksikalıq birlikler dástanda da ushırasadı.Máselen: aǵa – aka, qız – qız,ǵarrı – qartayǵan adam mánisinde, el – xalıq, nayza-suńu, qılısh – qılısh, sálle – subluq, búlbúl – sanduvash, aqsham – axsham, kewil –qońul, h.t.b sózler ushırasadı.

Aqsham jatsam shıdamaydı qaram, Sawash boldı endi meniń qumarım (319) Kárwan bolǵan mezgil tawıp kóshedi,Batır bolǵan **qılıshtan** qan shashadı (319) Aq **sálleń** oraydı (327) Senseń ǵoy meniń **búlbilim** (324) Kete bergil **ǵarrı** shal (322) Aǵamnıń qanın alayın, **Xalqıma** pana bolayın (314)Eki **aǵamnan** ayrıldım,Qos qanattan qayrıldım (314) **Qızdan** qashqan jalǵanshıda jamandı,Sebep penen keldiń **yardıń eline** (320)

Joqarıda keltirip ótkenimizdey, “Devanu luǵat it turk” miynetinde de, házirgi qaraqalpaq tilinde ushıratuǵın ayırım sózler dástannıń leksikasında da ushırasadı. Solay etip, dástan tilinde qollanılğan birliklerdiń basım kópshiligi ulıwma túrkiy tillerine ortaқ sózler bolıp tabıladı. Olardı tallap qaraǵanımızda sózlerdiń túrli tematikalıq toparlarǵa qatnaslı ekenin kóremiz.Dástan tilinde házirgi qaraqalpaq tilinde qollanıwshı sózler menen

birge eski türkiy tillerge tán bolğan sózlerdiń de qollanılıwın kóriwimizge boladı.

II.1.1 Adam músheleriniń atamaları

“Er Qosay” dástanı tilinde adam músheleriniń atamaların ańlatıwshı sózler kóplep qollanılğan. Bunday atamalar dástan tiliniń jáne de kórkem hám tásirli bolıwına xizmet etken. Dástan tilinde tómendegidey adam músheleri atamaları ushırasadı: ayaq, awız, murın, bas, shash, bel, bet, qol, júz, taban, kóz, qas, til, láb (erin) taban, kewil, júrek, súyek, ópke, jawırın hám t.b. usı sıyaqlı sózler kiredi.

Mısallar: Eki **ayağı** salbırıp, **Saqal-murtı** jalbırıp, Jatqan endi Qodardı, Sol Abaxan kóredi (340) **Tilinde** haqtıń sanası (340) Olardıń **júzi** kórinse, Kúlip bergil sen sálem (344) **Kózin** súzip, **qasın** qağıp (314) **Awzı – murnın** tók basıp (315) **Júregini** berk qılıp, Qalmaqqa attı qoyadı (316) **Qanlar** sasıǵan **súyegim** (317) **Qolınan** uslap aladı, **Shashınan** tawlap aladı, **Ayaǵın** jerge tiygizbey, Súyrep alıp baradı. (323) Jas balanıń **beli** jayday búgildı (320) **Ópkesinen** tiygen oq, **Jawırınınan** parladı (330)

Bul adam músheleri atamaları erte dáwirlerde jazılğan miynetlerde de qollanılğan. Mısalı: Orxon-Enisey esteligi (VI-VII ásirler) tilinde bas-bash, boy-boy, kewil-kónil, súyek-súnúk, shash-sach, dize-tiz túrinde qollanılğan bolsa, “Devanu-luǵat-it-türk” miynetinde bul sózler: awız-aǵız, qol-qol, qol-elik, moyın-boyın, shash-sach, júz-yuz, ayaq-azaq, dize-tize, júrek-yurak, emshek-emik, bilek-bilak, súyek-sońuk hám t.b túrinde qollanılğanın kóriwimizge boladı. Bunnan kórinip turǵanıday bul sózler ertede jazılğan jazba estelikler tilinde de ushırıp, bizge shekem hárqıylı ózgerislerge ushırıp jetip kelgen.

Dástanda ayırım bunday sózlerdiń birqansha variantta qollanılıp kelgeni de, ózine tán kórkemlik hám bay tillik belgilerdi dálillep turıptı. Mısallar: “ bas” hám “gelle” sózleri dástandaǵı ayırım orınlarda tómendegishe

beriledi. Mısalılar: Dáwdıń basın kesedi, Qulaǵınan tesedi (330) Ósh gelleni bir jaǵına, Dáwdıń gellesin bir jaǵına Bóktergige bayladı. (330) -

Jáne de “kewil” sóziniń “kónil” túrinde de qollanılǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Mısalı:

Zalımnıń kewli ósedi (344) Sawash qurıw joq edi meniń kónlimde (344)

II.1.2 Antroponim, etnonim hám toponimler

a) Antroponimler. “Er Qosay” dástanı tilindegi antroponimler, olardıń quramı hám qurılısın, leksikalıq-semantikalıq hám tariyxıy-etnografıyalıq ózgesheliklerin úyreniw qaraqalpaq til biliminiń eń áhmiyetli máselelerinen biri bolıp esaplanadı. Dástan tilinde qaraqalpaq xalıq dástanları, basqa da awızeki xalıq dóretpelerinde jumсалған adam atları da sheberlik penen qollanılǵan.

Dástanda tiykarınan házirgi qaraqalpaq tilinde ushırasatuǵın hám derlik ushıraspaytuǵın ismler tilge alınadı hám dástandaǵı tiykarǵı waqıyalar solarǵa baylanslı halda bayanlanadı. Dástanda qollanılǵan antroponimlerdi 2 toparǵa ajratıp alǵanıımız maqul. 1- topar: házirgi qaraqalpaq tilinde ushıraspaytuǵın adam ismleri. Biz oǵan tómendegi ismlerdi kiritsek boladı.

Mısalı: Abaxan, Qablanlı (dáv), Ay Kókshe, Kún Kókshe, Er Kókshe, Arshaxan, Artxoja menen Qartxoja (Arshaxannıń wáziri), Er Qosay, Qaraxan (dáv), Saraman (Abaxannıń wáziri), Gúlsayım, Zawıq patsha, Jolaman.

Sol noǵaydıń ishinen, **Ay Kókshe** hám **Er Kókshe**, Taǵı biri **Er Kókshe**, Bunińdayın batır der edi, Bul noǵaydıń elinde, Bul batırlar bar edi (313) **Abaxan** zalımǵa bolǵanman qandar (313) Dávleri bar sol zalımnıń **Qablanlı** (313) Jas kúnimnen qosılǵan, **Álewshe** sulıw yarım bar (313) **Artxoja** menen **Qartxoja**, Eki wáziri bar edi (325) Sawıtın kiyip **Er Qosay**, Attıń beline minedi (325)

2 – toparǵa házirgi qaraqalpaq tilinde ushırasatuǵın adam ismlerin kiritsek boladı.

Mısalı: Qansulıw, Miyirxan, Ayımxan, Toqtapolat, Qaraman, Gúlayım, Gúlsim, Er Amanbay, Álmámbetatları kiredi.

Kórmey ketsen **Qansulıwday** yarındı Ópkeleydi esiteǵoysa sáwdıǵın (321) Bul balası **Gúlsayım**, Júzin basıp quladı (322) Birińniń atı **Miyirxan**, Birińniń atın **Ayxan** (323) Nazlı yarı ol Gúlsin (344)

Biraq házirde biraz bul isimler fonetikalıq ózgeriske ushıraǵan. Mısalı, Gúlsin ismindegi **sh** dawıssız sesi **s** sesine ózgerip Gúlsin túrinde qollanıladı.

b) Toponimler. Toponimler tariyx, etnografiya,geografiya, arxeologiya,dialektologiya sonıń menen birge til tariyxı sıyaqlı ilimler ushın bahalı maǵlıwmatlar deregi bolıp esaplanadı.Dástan tilinde qaraqalpaq xalqınıń aldınıǵı dáwirlerde jasap qonıs etken mákanları tuwralı maǵlıwmat beriwshi kóplegen jer-suw atamaları ushırasadı:Bayanlı, Shiran sháhárleri, Xorezm, Eńbekshil degen etnotoponimler ushırasadı. Mısalı:

Qalmaqlardıń **Bayanlı, Shiran** degen sháhrinde (313) **Xorezm** eliniń shetine, Bir qalanı saladı, Bul qalanıń atların, **Eńbekshil** dep qoyadı. (313)

Sonday-aq dástanda toponimlerdiń bir toparı bolǵan gidronimler, yaǵnıy, suw obyektleri “Qanlı ózek, Aynakól, Aqbulaq” atamaları da ushırasadı.

Duzaq qurıp **Aqbulaq**tıń basına, Men tutayın atań mingen tulparın (320) Qaldı atım **Aynakól**de, aǵalar, Alıp berin sol atımdı shıǵarıp (324) **Qanlı ózek**ke kelgende, Bes mın ósker keyninde, Zawıq degen patshası,Kelatqanın kóredi (342)

Sonday-aq, dástanda “taw”ataması,yaǵnıy,oronimikalıq indikatorlardan jasalǵan toponimler de ushırasadı:

Qaratawdıń baslarında shınardı, Ashıq bolmaq ǵosh jigitke qıyaldı (321) **Háser taw**dan asadı (342)

Taw termini túrkiy tillerinde hár qıylı fonetikalıq variantlarǵa iye. Máselen, ózbek tilinde toǵ,tov, qazaq tilinde taw, azerbayjan tilinde hám túrkmen tillerinde dag,altay daǵ, uyǵır hám xakas tilinde taǵ hám t.b. variantları “taw”, “taw

dizbekleri” mánilerin ańlatadı.³²Bunnan basqa da dástanda Bes mazar degen qoyımshılıqtıń da atı ataladı:

Narday ınırańǵan batırdı, **“Bes mazar”** da kóredi (317).

v) Etnonimler. Dástan tilinde qaraqalpaq xalqınıń xalıq bolıp qalıplesiwinde qatnasqan urıwlıq hám qáwimlik birlespeler, qońsılas xalıqlar menen qatnası tuwralı bahalı maǵlumat beretuǵın kóp sanlı urıw hám qáwim atları jumsalǵan. Dástan leksikasında tómendegi etnonimler ushırasadı: noǵay, qalmaq, arǵın, qońırat, qıyat, sayat.

Burıńǵı áyyem zamanda, On mıń úyli **noǵaydıń**, Ar-sar bolǵan waǵında, **Noǵaydıń** azlaw kúnde, **Qalmaqlardıń** kóbinde (313) dep baslanadı. On mıń úyli **arǵın** bar, On mıń úyli **qońırat** bar, Bes mıń úyli **qıyat** bar, Altı júz úyli **sayat** bar, On mıń úyli **noǵay** bar, Bárine de ayttırıp, Endigi zaman biziki (318)

II.1.3 Áskeriy qural-jaraq atamaları

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramınıń belgili bir bólegin áskeriy leksika quraydı. “Er Qosay” dástanı tilinde áskeriy qural-jaraq atamalarına baylanıslı bolǵan: sawash, dushpan – jaw, qılısh, oq, mıltıq, top – zámbarék, ásker, láshker, nayza, qural, qarıw, jaraq, sarı jay-jay, kók polat – sawıt, sawıt, qándeك hám t.b. sózleri keń túrde qollanılǵan. Mısallar:

Qarıw-qolım bolsa meniń qasımda, **Sawash** qılıp tarqatayın háwirdi (313) Tiyp tur endi bul **oqlar**, Jetip meniń janıma (317) Batır bolǵan **qılıshtan** qan shashadı (319) Sawlap **mıltıq** atıldı, Hawalap **nayza** shansıldı (344) Jasil ala **tuw** alıp, Bul da jetip keledi (331) Qarsıldaǵan **top mıltıq**, Sarqıldaǵan **sarı jay**, **Jaw** alǵanday boladı (343) Tulpar degen jániwar, **Qándeك** ekenin biledi (343)

Dástanda ushırasatuǵın “qándeك” sózi “dushpan jasırınıp turatuǵın orın”, al “jaw” sózi “dushpan” degen mánini ańlatıp tur.

³²Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары (Монография). Нөкіс, Qaraqalpaqstan, 2017.

тилиниң семантика-стилистикалық өзгешеликтери.

Sonday-aq dástanda ayırım áskeriy atamaların túrlishe bolıp kelgenin baqlawımızǵa boladı. Mısalı, top – zánbárek, ásker – láshker, sawıt – kók polat.

Berseńiz qasıma meniń kóp **láshker** (313) **Zánbirekti** attırıp, On tórt júz **ásker** aldında, On tórt júz **ásker** keyninde, Jıǵası xandı qıynatıp, Áskerlerdi oynatıp, Júrgen eken Qablandı (315) Gúldirlegen **toplardıń**, Dawısı endi keledi, **Sawashqa** bel baylap kiydim **kók polat** (326) **Sawıtların** kiyedi (335)

Bul atamadaǵı sózler de ertedegi jazba esteliklerde de ushırasadı hám olardıń ayırımları dástandaǵı túrinen ózgeshe túrde qollanılǵan. Orxon-Enisey esteligi tilinde:jaw-yaǵ, ásker-sú,chirig,nayza-súnúg, urıs-súnús,urush, oq-oq,qılsh-qılsh hám t.b usıtúrde qollanılǵanın kóriwimizge boladı.Al, bul sózler Mahmud Qashqariydiń “Devanu-luǵat-it-türk”miynetinde bolsa, oq-oq,sawıt-say yarıq,nayza-suńu, sadaq-asıǵ, sarı jay-jay,jaw-yaǵ, jaraq-yaraǵ,ásker-su, urıs-urush hám t.b usı tárizde qollanılǵanlıǵın kóriwimizge boladı.

II.1.4 Diniy isenimge baylanışlı sózler

Hár bir millet óziniń milliyligine, dinine,tiline, úrp-ádet dástúrine iye bolıp ózgeshelenip turadı.Biz dástan tilin úyrene otırıp basqa tematikalıq toparlardaǵı sózler sıyaqlı diniy isenim,dinge baylanışlı sózlerdiń de kólep qollanılǵanlıǵı guwası boldıq.Olar áyyem zamanlardan berli tilimizdiń leksikalıq quramında óz ornın tawıp,qollanılıp kelmekte.Dástan tilinde dinge baylanışlı mınaday sózler ushırasadı: Alla-taala-haq-quday, qaza (ólim), toba (duwa), pir, ájel, iyshan, suwpı, Qızır Ilyas molla, Ázazúl, aqırzaman, din, musulman hám t.b Bul sózler,bizge belgili,islam dini hám onıń táliymatları menen tıǵız baylanışlı túrde úyreniledi.

Tıńladım men **dini musulman** zarın (327) Kólde házir, shólde házir **pirińmen**, Atımdı sorasań **Qızırdı Ilyas** (327) Qaytpay jawǵa qarsı bar, **Árwaǵıń** sennen xabardar (328) Sıpayısı, **iyshani**, **Molla** menen **xojası**, Barlıǵıda qalmastan, Patsha izine eredi (329) Qara kúndi salǵandı, **Aqırzaman** bolǵandı (331) **Sheyit ólmek** bizlerge, Burınnan bar miyrastı (340)

Dástandaǵı bunday topardaǵı sózlerdiń túp mazmun hám mánisin úyreniw ushın biz bul jumısımızda ilimpazlarımız tárepinen shıǵarılǵan ilimiy miynetlerge názer awdardıq. Sonday-aq, bulardıń birqanshasınıń mánilerin keltirip ótsek, olar shıǵısı boyınsha arab tilleriniń sózler ekenligin úyrendik.

Molla – arab sózi bolıp, islam dininiń eń joqarǵı wákillerine húrmet etip ayılǵan. Arabsha “mavlo” – janab, taqsır degen mánini ańlatadı.

Iyshan – pir sózi menen mániles bolıp keledi. Negizinen parsı sózi bolıp, din iskerleriniń atın atamay, sıpayı túrde ataw arqalı payda bolǵan. Parsılar dindi “eshon” dep ataydı.³³

Alla sózi (“quday, Alla”)-Quday, islam dininde qudaydıń ismi mánisin bildiriwshi sóz esaplanadı. Diniy atamalarǵa kiriwshi bul atamanı biz eń dáslep XI ásirge tiyisli bolǵan Mahmud Qashqariydiń “Devanu-luǵat-it-türk” miynetinen baslap kóriwimizge boladı. Lekin Mahmud Qashqariydiń miynetinde “Alla-taala” sózi “táńiri” túrinde ushırasadı. Sonday-aq, Yusup Has Hajibtiń “Qutadǵu bilik” shıǵarmasında bul sóz “bayat” túrinde qollanılǵan. “Er Qosay” dástanınıń ózinde bul sóz alla, haq hám birubar túrinde ushırasadı: Mısallar:

Qalmaqqa at qoyadı, **Allalap** shawqım saladı (316) Jaratıptı bizdi jalǵız **birubar** (328) Allalap qılısh saladı, **Haqqa** jetti nalası, Qabıl etken batırdıń, Bul maydanda **tobası** (331)

Bul jerde toba “duwası, niyeti” degen mánide qollanılıp tur.

II.1.5 Siyasıy –jámiyetlik turmısqa baylanıslı sózler

Dástan tilinde qaraqalpaq tili sózlik quramınıń belgili bir bólegin qurawshı siyasıy-jámiyetlik turmısqa baylanıslı sózler toparı da ushırasadı. Bunday sózler sol dáwirdegi mámleketti basqarıw islerine, siyasıy turmısqa, adamlardıń sociallıq jaǵdayına baylanıslı sózler esaplanadı. “Er Qosay” dástanında tómendegidey siyasıy terminlerdi ushıratıwımızǵa boladı:

³³Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилинің семантика-стилистикалық өзгешеликleri. (Монография). Нөкис, Qaraqalpaqstan, 2017. В 66.

Xan sózi. Xan-mámleket basqarıwı xanlıq bolǵan mámleket baslıǵı.Sh.Raxmatullaev xan sóziniń etimologiyası haqqında maǵlıwmat berip,xan-kishirek mámlekettiń pútkilley húkimdarı, al qaǵan iri mámlekettiń húkimdarı, ullı xan ekenliginin aytıp ótedi.³⁴Bul sózler dástan tilinde ónimli jumsalǵan.Mısalı: Qalmaqlınıń patshası, Toqtapolat **xanı** edi (313)

Keltirilgen misalda *xan* sózi mámleket basında turıp eldi, xalıqtı basqarǵan adam, yaǵnıy, mámleket basshısı mánisin bildirgen.

Beg//Biy atamaları da jumsalǵan bolıp, olar urıw basshısı mazmunındaǵı lawazım atın ańlatıwshı sózler esaplanadı.Dástan tilinde beg sózi el biylewshi, mámleketlik isker mánisinde jumsalǵan:

Baxtıw kelse, **beglerim**, Noǵayǵa xızmet eteyin (314) Ornınan **biy**di aladı, **Qusbegisi**, **meteriniń**, Ğamǵa kewlin toltırıp, Aqsha júzin soldırıp, Jılqı baqqan Qodardı, Altın **tax**qa mindirip (342)

Joqarıda keltirilgen misaldaǵı bek sózi mánilik jaqtan keńeyip, qaratpa sóz mánisinde jumsalǵan.Bul misalda bunnan basqa qusbegi, meter, tax sózleri de siyasiy leksikaǵa kiredi.

Bulardan basqa da siyasiy-jámiyetlik turmısqa baylanıslı bolǵan mınaday sózler kóplep jumsalǵan: bay, baybátshe, xalıq, orda, patsha, sultan, wázir, ámeldar, móxirdar, qusbegi, meter, sayasat, jurt, tóre, taxt, párman, adam, kámbaǵal, qul, jesir-kún, dushpan, bende hám t.b. Bunday sózler erte dáwirge tiyisli bolǵan Orxon-Enisey hám “Devanu-luǵat-it-türk” hám t.b sıyaqlı estelik hám miynetler tilinde de ónimli jumsalǵan.Mısalı,Orxon-Enisey esteligi tilinde:Xalıq-budun, beg, qala-balıq, jarlı-chıǵan hám t.b. Al, “Devanu-luǵat-it türk” miynetinde bul sózler mına tárizde jumsalǵan:xan-xan, orda-ordu(sháhár), adam hám basqa maqluqlar-yalınuq, tóre-toru, kún – qul, beg-bek,bay-bay,xalıq-budun, qala-kend,

³⁴Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилиниң семантика- стилистикалық өзгешеликтери. (Монография). Нөкис, Qaraqalpaqstan, 2017.

jarlı-shıǵay hám t.b. Dástan tilinde bul atamalar tómendegidey mısallarda ushırasadı:

Sınap turman iyilip, Senińdeyin **sultandı** (336), Ullar olja, qızlar **jesir-kún** edi (334), Batırman dep saǵan qılar **sayasat** (327), Atrxoja menen Qartxoja, Eki **wáziri** bar edi (325), **Kámbaǵalın** sayladı, **Baylarını** jılatı (342), Báybetshe jawap salǵanda (334) hám t.b usı sıyaqlı sózler birqansha orınlarda kóplep qollanılǵan.

II.1.6 Quslar hám haywanatlar dúnyasına baylanışlı sózler

“Er Qosay” dástanı tiliniń sózlik quramında qaraqalpaq xalqınıń uzaq ásirler dawamında ekonomikalıq turmısınıń baslı tarawlarınıń biri – quslar hám haywanatlar dúnyasına baylanışlı bolǵan sózler kóplep jumsalǵan. Tariyxtan belgili bolǵanıday, qaraqalpaq xalqı burınnan sharwashılıq, balıqshılıq, ańshılıq, diyqanshılıq kásipleri menen shuǵıllanıp kelmekte.

Dástan tilinde bunday sózler toparı kóplep kózge taslanadı. Mısalı: tulpar, at, jániwar, qamshı, zánǵilik, dizgin, jal, bellik, terlik, er, tuyaq, mal, qus, quba ǵaz, tazı, báygi, tuwsha, árebi at, qulınlı biye, jorǵa, bedew, nar, serke, jelmaya, búlbil, suqsır, sona, qara bas, jasıl bas, ǵaz, quw, atan, maymıl, qoy, qozı h.t.b.

Mısallar: Arshaxan otırǵan altın tax, Anda **maymıl** oynattı, Qalaların qulattı (344), Tiri bolsa **arıslanıw** (340), Jigit bolıp saylap mindim **árebi at** (338), Senseń balam baǵ ishinde **búlbilim** (338), **Qara bas** hám **jasıl bas**, **Ǵaz** benen **quw** sol waqıt (331), **Jelmayanıń** ústinde (331), Kúnler batqan waǵında, Aq **serkeni** keltirdi (327), Kólden ushtı, balam, **suqsır-sonalar** (327), Mınaw jatqan kóp **mal** bar (318), **Qus** kóterip qolına, Izinde bar **tazısı** (318), **Sarı ala tulpar jániwar**, **Omırawınan** ter shashadı (314) **Sarı atannıń** beline, Taxtirawan qurdırdı (332)

Mısaldaǵı Jelmaya, atan, nar sózleri **túye** mánisinde qollanılǵan. Atan erkek túye, jelmaya eki órkeshli túye.

Sonday-aq attıń buyımlarına baylanıslı sózlerdiń de ónimli qollanılǵanın ushıratamız. Mısalı: Astındaǵı **tulparı**, Arlı-namıs kúnde, **Suwlıq** taylap oynadı (341), **Sarı ala tulparǵa**, Maqpaldan **bellik** saladı, Zerbaptan **terlik** saladı, **Záńgiligi** bári altın, **Erleri** de jáne altın, **At** beline qoyadı (337), Gúderi **qamshı** qolında (331)

Mal sharwashılıǵına baylanıslı leksika altay tilleri semyasına kiretuǵın xalıqlar turmısındaǵı eń áhmiyetli tarawlardıń biri.³⁵ Mahmud Qashqariydiń “DLT” miynetinde bul sózler tómendegishe tárizde jumsalǵan: jem-yem, qoy-qoy, ań-aw, qus-ushaq, jılqı-yılqı, qulan-jabayı eshek, ǵargá-qargá, ǵaz-qaz, búlbúl-sanduvash, arıslan-arslan, kiyik-keyik, búрге-burğa hám t.b.

II.1.7 Ósimlikler dúnyasına baylanılı sózler

“Er Qosay” dástanınıń sózlik quramındaǵı ósimlikler dúnyasına hám diyxansılıqqa baylanıslı qollanılatuǵın sózlerdi úyreniw sonı kórsetedi, qaraqalpaq xalqı eski waqıtlardan baslap ósimlikler dúnyasın hám diyxansılıqtı jaqsı bilgen, sonıń ushın da qaraqalpaq tiliniń leksikalıq quramında ósimlikler dúnyasına baylanıslı sózler kóplep ushırasadı: baǵ, gúl, ǵumsha, lala, kendir, qabaq, hám t.b. Mısallar: Baǵdıń gúlı shaydadı, Bunday dáwrán qaydadı (344), Kendirden ayıl shaladı (334), Meni sorsań, sonnan qalǵan gúl-ǵumsha (330), Ashılǵan gúlđiń lalası (325), Altın qabaq attırıp (318),

Joqarıda keltirilgen mısallardaǵı ósimlikler dúnyasına hám diyxansılıqqa baylanıslı bolǵan atamalar erte dáwir jazba estelikleri sózlik quramında da ushırasadı. Olardıń bir bólegi dástandaǵı qálpinde jumsalǵan bolsa, ayırımları ózgeshe variantta jumsalǵan. Mısalı: “DLT” tiń sózlik quramında gúl – chechak túrinde jumsalǵan bolsa, al, XIII-XV ásirlerdegi qıpshaq-oǵuz estelikleriniń sózlik

³⁵Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili tarıyxı. Nókis, Qaraqalpaqstan, 2014. B.57.

quramında bunday sózler tómendegishe jumsalğan: baǵ, juwsan-yúwshan, qamis, gúl-chechek hám t.b túrinde jumsalğanın kóriwimizge boladı.

II.1.8. Tuwısqanlıq qarım-qatnastı ańlatıwshı sózler

Tuwısqanlıq terminler qaysı xalıqta bolsa da birden payda bolmaǵan, al olar júdá erte dáwirlerde payda bolıp, uzaq tariyxıy rawajlanıw jolların basıp ótip, házirgi qálpine kelip jetken. Biz bassılıqqa alıp, úyrenip atırǵan “Er Qosay” dástanı tilinde eski túrkiy jazba esteliklerinde jumsalğan *ata, baba, aǵa, ana, ene, ul, qız, sinli, qatın, kúyew, er, kelin, ǵarrı* hám t.b tuwısqanlıq terminler ónimli jumsalğan. Bul jaǵday túrkiy tillerinde tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiretuǵın sózlerdiń eń áyyem zamanlarda payda bolǵanın kórsetedi.

Bulardan basqa tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiretuǵın tómendegi sózler jumsalğan: áke, ini, ul, ana, bala, perzent, zúriyat, tuwısqan, qarındas, jeńge, kúyew, qostar, jigit, qaynata, aǵayın hám t.b usı sıyaqlı birneshe sózler jumsalğan. Dástan tilinde jumsalğan tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiretuǵın sózlerdi eki bólimge ajratıp qarawǵa boladı:

1. Qanǵa baylanışlı tuwısqanlıq terminler:

Qaraqalpaq tilindegi “ata” sózi qazaq, túrkmen, qırǵız hám uyǵır tillerinde ata, ózbek tilinde birinshi ota túrinde aytıladı. Bul sóz hár tilde hár túrli máni ańlatadı. Máselen, túrkmen tiliniń ayrım dialektlerinde ákesin hám kelininiń qayın atasın, ázerbayjan hám tatar tillerinde ákeni, qayın atanı hám murındıq atanı, uyǵır hám altay tillerinde “ata-baba” mánisinde jumsaladı.³⁶ Dástanda bul sóz áke mánisin bildirip kelgen. Mısalı:

Atasız qalǵan tóremen (318)

Sunday-aq **áke** sóziniń sol turısında da qollanılǵanın ushıratamız: **Ákem** menen qas bolǵan, Aqır-túbi dos bolǵan (314).

³⁶ Дәўлетназарова З. Қарақалпақ тилинде туўысқанлық терминлер. Нөкис, Қарақалпақстан, 2016. В.11.

Apa sózi. Týrkiy tillerdegi apa, opa (ózbek),acha (uygır)atamaları,tiykarınan, bir ata-anadan tuwılǵan balalar tuwısqanına qarap,kishi jastaǵı ini hám sinlileri tárepinen onıń kim ekenligin anıqlawshı atama bolıp esaplanadı. Ózinen jası úlken hayal adamlarǵa da húrmet sıpatında apa sózi qollanıladı.

Aǵa sózi Orxon-Enisey jazba esteliklerinde, Mahmud Qashqariydiń sózliginde aqa bolıp qollanılgan. *Aǵa//aqa* sóziniń dáslepki mánisi-“tuwısqan erkek adamlardıń jası úlkeni”³⁷*Aǵa* sózi qaraqalpaq tilinde ózinen úlken er adamdı yamasa ákesin bildiriw ushın jumsaladı. Dástan tilinde bul sóz tómendegishe ushırasadı: Eki **aǵamdı** zar jılatıp óltirdi (313)

Bulardan basqa qanǵa baylanıslı tuwısqanlıq terminler mınaday gáplerde jumsalǵan: **Enesi** bolǵan Álewshe (318), Aynalayın **anajan** (318) **Qızın** jesir-tul etip, **Uln** jumsap qul etip (313), **Qarındasıń** Qansulıw,Onıń baxıtı qaradı (327)

Joqarıdaǵı mısalda **ene** sózi **óziniń tuwǵan anası** mánisinde qollanılp kelgen. Keltirilgen mısallardan tısqarı qanǵa baylanıslı tuwısqanlıq terminler dástan tilinde kóplegen orınlarda ónimli jumsalǵan. Balam, perzent, zúriyat, aǵayın, baba t.b Mısalı: Jılap qıldıń **balam** maǵan arzı hal (313) **Baba**, inandım aytqan seniń tilińe (320)

Bul mısaldaǵı baba sózi ákesiniń ákesin bildirip tur.

2. Nekege baylanıslı tuwısqanlıq terminler:

Dástan tilinde nekege baylanıslı: qatın, quda,erkek, kúyew, qostar,qayınata, jeńge, biykesh hám t.b da sózler qollanılgan. Mısallar: **Qatınnan** basqa adam joq,... **Erkegi** qırılıp qalıptı (316) **Qudam** bolǵan er Qodar (322), **Qayınatańız** batır endi Arshaxan (342) Barıp bir qorqpas **jeńgesi**, Áste-aqırın sóyledi (323), Júrińiz endi **biykeshjan**, **Kúyewińiz** kelipti jalǵız, Júrgil **kúyewdiń** qasına (323), **Qostarlıqqa** qızın bolsın miyasar (335)

³⁷ Дәўлетмуратова З. Қарақалпақ тилинде туўысқанлық терминлер. Нөкис, Қарақалпақстан, 2016. В.14.

Keltirilgen misallardağı sózler ishindegi “quda” sózi kelin hám kúyew balanıń ákeleri,aǵa-inileri. Quda sózi qaraqalpaq, qazaq, ózbek, uyǵır, bashqurt hám altay tillerinde úylengen jigit penen turmısqa shıqqan qızdıń tuwǵan-tuwısqanların bir-birine tuwısqanlıq qatnasın bildiredi.³⁸ Qatın sózi bolsa, kóbinese awızeki stilde kóp qollanıladı, al, ádebiy stilde hayal, qostar, jubay sózleri qollanıladı.

II.1.9. Turmıshlıq buyımlarǵa baylanıshlı sózler

Hár qanday tildiń házirgi jaǵdayına sıpatlama beriw ushın onıń tariyxına, ondaǵı tariyxıy ózgerislerge itibar beriw kerek. Biz sonda ǵana tildiń házirgi rawajlanıwınıń dárejesi tuwralı keńirek maǵlıwmat alıw múmkinshiligine iye bolamız.³⁹ “Er Qosay” dástanı tilinde tariyxıy dáwirler dawamında kúndelikli turmısta, xojalıqta paydalanılǵan hár túrli úy-xojalıq buyımları atamaları jiyi ushırasadı.Bunday sózlerdi tómendegi toparlarǵa bólip kórsetsek boladı.

a) Turaq jay hám onıń túrlerine baylanıshlı qollanılatuǵın sózler

“Er Qosay” dástani tilinde turaq jay,onıń túrleri,bólimlerine baylanıshlı

tómendegidey sózler qollanılgan: úy, esik, orda, otaw, bosǵa,

Mısallar: Noǵaydan arı shıǵarda, **Ordasına** keledi (313), Quwday bolıp taranǵan, Jeti **otaw** kórindi (321), Qudańız keldi Aǵımbay, **Esikti** ashıp, **úydi** túr (321), Kózin jasqa toltırdı, **Bosaǵaǵa** súyenip (324), Altınnan edi **shatırı**(327), **Shańaraǵı** dándánnan, Altınnan qurǵan aq orda (31)

b) Kiyimniń túrlerin bildiretuǵın sózler

Dástanda kiyimniń túrlerin bildiretuǵın sózler-bas kiyimdi ańlatıwshı sózler,úst kiyimdi ańlatıwshı sózler, bezeniw buyımların ańlatıwshı sózler bolıp bólip kórsetsek boladı.

³⁸ Дәўлетмуратова З. Қарақалпақ тилинде туўысқанлық терминлер. Нөкис, Qaraqalpaqstan, 2016. В.37.

³⁹ Насыров Д, Доспанов О, Бекбергенов А, Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. Нөкис, Билим, 1995. Б.57.

1. **Bas kiyimdi ańlatatuǵın sózler:** Sálle, tumaq (malaqay), oramal. Mısalı: Jımpıytıp kiyip **tumaqtı**, Taz bala bolıp otırdı (334) **Aq sálleńi** oraydı (327), Hasıldan orap **oramal** (323)

2. **Úst kiyimdi ańlatatuǵın sózler:** belbew, shapan, mási, gewish, kámar, etik **Belbewin** moynına soldı sol zaman (326), Tilladan **kámarın** esip (328), Kiygeni qızdıń ol **parsha** (334) Hámde kiygen **shapanın**, **Etigin** hám aladı (334), **Aq sálleńi** kiyedi, Beline **belbew** buwadı, **Málleden shapan** kiyedi, Mestey bolǵan **másisi**, Aqırday bolǵan **gewishi**(327)

Bul mısallardaǵı “belbew” hám “kámar” sózi sırtqı kiyim jıynaqlı bolıp turıwı ushın hár qıylı gezlemelerge naqıs salıp kestelengen, belge buwatuǵın sharshı.

Dástan tilindegi bunday kiyim-kenshek atamaları arqalı qaraqalpaq xalqınıń belgili bir tariyxıy dáwirdegi kiyiniw mádeniyatın kóriwge boladı.

c) **Azıq-awqatqa baylanıslı qollanılatuǵın sózler**

Dástandaǵı azıq-awqatqa baylanıslı qollanılgan sózler bul qaraqalpaq xalqınıń materiallıq turmısı menen tıǵız baylanıslı taraw bolıp tabıladı. Dástan leksikasında bul tarawǵa tiyisli tómendegidey sózler qollanılgan: as – awqat, suw, qımız, sharap, quwırmash, et h.t.b. Mısallar: Berdi bir kese **sharap** (336) **Qımızlar** quyıp beredi (334), **Quwırmash** quwırıp, Jer tanabın suwırıp, Aybat penen keledi (329), Bulaqtan baba **suw** berdi (325), Alıp ketpesem qarańdı, Jegen **etim** haramdı (322) Atama **as** beremen (318)

Mısaldaǵı “qımız” sózi attıń sútin solay ataydı. Al, et sózi bolsa, gósh mánisinde jumсалған. “Quwırmash” sózi óziniń kórkem súwretlew usıllarınıń biri teńew wazıypasında qollanılgan. Ol negizinde biydaydı quwırıw nátiyjesinde payda bolatuǵın jemis.

d) **Kúndelikli turmısta qollanılatuǵın zatlardıń atamaları.**

Sonday-aq dástan leksikasında biz turmısta qollanılatuǵın buyımlar atamaların da ushıratamız. Olar tómendegi sózler: ıdıs, ayaq (ıdıs), pıshaq, kesew (kósew), kese, zeren, tabaq h.t.b.

Tabaq sózi bul topargá kiretuǵın buyımlardıń ulıwma ataması bolıp tabıladı hám ol dástanda awıspalı mánide qollanılıp, awqattı bildiredi. Mısalı: Altın qabaq attırıp, Qostan **tabaq** tarttırıp (318)

Tabaq – temirden, qalayıdan, aǵashtan hám basqa da materiallardan islengen azıq-awqat zatların salatuǵın ıdıs. Onıń atqaratuǵın xızmetine, kólemine, islengen materialına qaray *nan tabaq*, *samar tabaq*, *tas tabaq*, *aǵash tabaq*, *kishkene tabaq*, *úlken tabaq*, *qıyıq tabaq* hám taǵı basqa da túrleri ushırasadı. Qaraqalpaq tilinde «tabaq» mánisinde házirgi waqıtta qollanıwdan shıǵıp qalǵan yaki bolmasa siyrek qollanılatuǵın *zeren* (kishkene naǵıslı tabaq), *shanaq* (kishkene tabaq), *kersen* (úlken aǵashtan islengen tabaq) degen atamalar ushırasadı. *Zeren* aǵashtan jasalǵan qımız, shubat quyatuǵın sırlı ıdıs. Bul sózdiń etimologiyasın geybir izertlewshiler arab-parsı tillerindegi «altın» mánisindegi *zer* sózi menen baylanıstıradı. *Zer* sózi parsı tilinde «aqsha», «altın» mánilerin bildirgen. Bizińshe, bul atama túrkiy xalıqlarında *zeren* degen aǵashtan jasalǵan ıdıs ataması ekenligi belgili. Qaraqalpaq tilinde tabaqtıń eń úlken, ishi shúńgilirek bolıp kelgen túri *samar tabaq* yamasa *samar* dep ayıladı. Samar tabaqlardan xojalıqta qamır iylewde, nan-bawırsaqlardı salıp qoyıwda paydalanıladı.

Mısallar: Sırlı **ayaqqa** qımız quyıp (334), Sheti singan **zerenge**, Qansulıw qımız saladı (334), **Kesewdi** alıp qolına (335) Qáhárlenip sonda batır, **Keseni** urıp jerge tasladı (336), Sharap berdiń bayǵa sırlı **ıdısta** (339),

Bunday túrdegi turmıslıq leksikalıq atamalardı biz “Devanu-luǵat at-türk” miynetinde tómendegishe jumsalǵanın kóremiz: úy-ew, qapı-qapuǵ, sálle-subluq, oramal-saraǵush, kóylek-kónlaq, jaǵa-jaqa, etek-etak, nan-etmak, awqat-azuq, as-ash, suw-suw, duz-tuz hám t.b. Bulardıń ishindegi “kóylek” sóziniń kelip shıǵıwı haqqındaǵı pikirlerdi ózbek ilimpazı M.Asamatdinovanıń miynetinde ushıratamız

ilimpaz: “Bul atama “islengen teri”mánisini bildiretuǵın “kón” sózine “lak” qosımtası jalǵanıwı arqalı payda bolǵan dep jazadı”⁴⁰.

II.1.10 Waqıt hám tábiyat qubılısların bildiretuǵın sózler

Dástan tilinde waqıt hám tábiyat qubılısların bildiretuǵın tómendegi sózler jumsalǵan:búgin, jıl,kúni-túni, báhár, mezigil, sáske, sáhár, namaz waqta, erteń, yarım aqsham, tań, tún, ay,aspan, jer hám t.b.

Mısallar: Bul islerdi kóredi, Neshshe **jıllar** júredi (344), **Kúnlersáske** bolǵanda (314),**Aqshamı-kúndiz** aydadı (316), **Aspanǵa** jaylar atadı (318), **Erteńgisin** tań attı (324), **Tún yarımı** birge boldı miyasar (327), **Sáhár waqta** piri xabar bergen soń (328), **Shań** basıp Er Qosay batırdıń betin (328), **Tań atqansha** júredi, **Kún batqansha** júredi (328)

Keltirilgen mısallardaǵı waqıt hám tábiyat qubılısların ańlatatuǵın sózler toparın biz, “Orxon-Enisey” jazba esteligi tilinde tómendegishe jumsalǵanlıǵın kóriwimizge boladı:báhár-yaz,jıl-yıl, kúndiz-kúntúz, tún, tań hám t.b. Al, “Devanu-luǵat-it-türk” miynetinde bul sózler bılayınsha jumsalǵan: jıl-yıl, báhár-yaz, búgin-búkún, tún-tun, ay-ay, tań-tań, erte-erta-tań sáhár, jel-yel, duman-tuman, shamal-esin, shaqmaq-chaqmaq hám t.b.

Qaraqalpaq tilinde “jel”, “samal”, “shamal”, “dawıl” sózleri kópshilik jaǵdaylarda sinonim sózler retinde jumsaladı.Bulardıń ishinde “jel” sózi túrkiy tillerine ortaq leksikalıq birlik bolıp tabıladı.Qaraqalpaq ádebiy tilinde “samal” sózi jiyi qollanıladı. Akademik V.V.Radlov “Opıt slovary tyurkskiy nareshiy” miynetinde “samal” hám “shamal” sózleriniń mánilik ózgesheligi kórsetiledi: Áste esse samal, al qattı esse shamal dep ataladı dep kórsetedi.

“Dawıl” sózi qaraqalpaq tilinde “kúshli esken samal” mánisinde jumsaladı.Ayırım ilimpazlar “samal” sózi arab tilinen ózlestirilgen sóz dep esaplaydı.⁴¹

⁴⁰Abdinazimov Sh.Qaraqalpaq tili tarıyxı.Nókis, Qaraqalpaqstan, 2014. B.60.

⁴¹Abdinazimov Sh.Qaraqalpaq tili tarıyxı.Nókis, Qaraqalpaqstan, 2014. B.63.

II.1.11. Úrp-ádet hám salt-dástúrge baylanışlı sózler

Hárbir xalıqtıń, millettiń birinshi belgisi onıń úrp-ádet dástúrleri ekenligin bilemiz. Sonlıqtan da adam jasaytuǵın jerde dástúr de óz ornın tabadı. Dástúr adamdı jámiyet penen, tariyx penen hám keleshek penen baylanıstıradı, onı jańa ózgerisler menen alǵa rawajlandırıp otıradı. Sonlıqtan paydalı úrp-ádet dástúrlerdi kóz qarashıǵımızday saqlap, keyingi áwladqa jetkiziw áhmiyetli wazıypa bolıp tabıladı.

“Er Qosay” dástanı tiliniń sózlik quramında xalıqtıń sanasına bekkem sıńıp qalǵan hám hámme oǵan ámel qılatuǵın áwladlardan-áwladlarǵa ótip kiyatırǵan dástúrlerdi ańlatıwshı sózler toparı ushırasadı.

Qaraqalpaqxalqınıń ómir tariyxınan ásirler dawamında qáliplesip kelgen milliy úrp-ádet dástúrlerinen, basqa xalıqlar menen qarım-qatnasınan derek beretuǵın etnografiyalıq leksikanı hár tárepleme izertlew, olardı jıynaw, belgili bir sistemaǵa túsiriw házirgi qaraqalpaq til biliminiń tiykarǵı máseleleriniń biri bolıp esaplanadı. Usı kózqarastan dástan tilindegi etnografizmlerdi úyreniw shayır jasaǵan dáwirdegi xalqımızdıń tariyxın, tilimizdiń tariyxın úyreniwge, ádebiy tildin leksikasındaǵı ózgerislerdi anıqlawǵa járdem beredi.

Hárbir millet óziniń milliyligine, tiline, úrp-ádet dástúrine iye bolıp ózgeshelenip turadı. Til jámiyetlik qubılıs bolǵanlıqtan ondaǵı hárbir hádiyse, ózgerisler tilimizde, onıń leksikasına óz tásin tiygizip otıradı. Etnolingvistikalıq izertlewde xalıqtıń tariyxıy basıp ótken jollarınıń izleri, yaǵnıy, awızeki ádebiyatı, dúnyatanıwı, úrp-ádetleri, onıń basqa xalıqlar menen qarım-qatnası hám t.b. sáwlelenedi.

Bul dástan tilinde de bunday leksikalıq birlikler bar, olardan úrp-ádet, dástúrlerge baylanışlı tómendegidey atamalar ushırasadı. Mısalı: At-ton, sorpay maǵan hár waq tabılar, Alıp barma Qansılıwdıń eline (320) Inandı babasınıń bala sózine, Jaqsı sarpay kiyip erdi izine (320)

Qız uzatılarda dástúr boyınsha kúyewiniń tuwısqanlarına sarpaylar alıp baradı. Bul dástúrklassik shayırımız Ájiniyaz shıǵarmlarındada ushırasadı.

Bir kún tayar bolıp, kúyewi kelip, Uzatıp hám ketse alıp, Bul yardın kewline yúzárman salıp, Yıǵlay-yıǵlay keter ol biwapayar (2,118). «Kúyew meniń *sarpay* pulımbır» – deyip (1, 115).

Qaraqalpaq xalqında toy berip baqsı ayttırıp, gúres tuttırıp, ılaq oyını sıyaqlı dástúrler bar. Dástúr atamaların bildiretuǵın sózler dástan tiliniń leksikasınıń bir bólegin quraydı. Máselen, qaraqalpaq xalqınıń salt-dástúrlerine, toyǵa baylanıslı tómendegidey etnografizmlerdi kóriwge boladı: kókpar, jıraw-baqsı ayttırıp, at shaptırıp, altın qabaq attırıp, báygi, Tilegimdi alsańız, Atama as beremen, Qızıl tildi sóyletip, Aslarda jıraw jırlatıp, Shiyrin jandı qıynatıp, Kókparını oynatıp, Baqsı-jıraw jırlatıp, Altın qabaq attırıp,... Endigi zaman biziki, Atamnıń usı asında, Báygige at shaptırıp, Bunı da endi kóremen (318-319). Toy etnografizmi túrkiy tilinde «toy-tamasha» mánisinde qollanılǵan. A.A.Borovkovtıń kórsetiwinshe, geybir sózliklerde toy sóziniń leksikalıq mánisi tómendegidey: «toy- tamasha, mereke, jıyın, toy, negizinen toy-tamasha⁴²». Toy sózi qaraqalpaq, qazaq, qırǵız, túrkmen, uyǵır, tatar jáne basqa túrkiy tillerinde, sonday-aq, tájik, Orta Aziyalıları menen yaxudileri tillerinde de qoldanılıp, «toy-tamasha, mereke, súnnetjáne neke toyı» sıyaqlı mánilerde qollanıladı⁴³. Qaraqalpaq xalqında qonaqtıń qonalqasına mal soyıp, aldına bas qoyıp dástúri saqlanǵan. Qaraqalpaq xalqında házirde toylarda quda-qudaǵaylarınıń, el aǵalarına, yaǵnıy eń sıylı qonaqlarına atap *qoy berip*, *bas qoyıp* dástúri bar. Hátte zamannıń qıyınshılıǵı da bul dástúrdi qaldıra almadı. Ásirese, qudanı ortaǵa qoyıp, aǵayın bolǵan qudalarına hámme qoy soyıp, bas qoyıp kútedi. Sonlıqtan, bul sóz tilimizde jiyi qollanıladı. Dástanda bul dástúrdiń bar ekenligin kóriwimizge boladı:

⁴²Боровков А.К. «Бада «и» ал-лұғат, словарь Тали Имани Гератского к сочинениям А.Навои» М.1961. – Б.201.

⁴³ Народы Средней Азии и Казахстана. П. 729. Киргизско-русский словарь. М. 1965., 742. Туркменско-русский словарь. М.1968.637; Русско-татарский словарь. Казань. 1941.605с.; Каракалпакско-русский словарь. М.1968. –Б.644-.

Atıña qoydım turaqtı, Xosh kelipseń, jan qudam, Qozı soyıp, qoy soyıp, Jep ketegór qulaqtı (322)

Bul dástúr Ájiniyaz shayır shıǵarmalarında tómendegi qatarlarda sáwlelengen:

Aq Meńesh túslenbeymen, qondırmasań, Qonarman, kórpe jawıp tondırmasań, Qurı kórpe jawadı eken dep quwanbayman, Qonalqama bir qozı soydırmasań.

“Qonaq qudaydan bir jas kishi” degen sóz sonnan qalǵan. Jeti jasar qonaq kelgende jetpis jasar ǵarrı ornınan turıp sálemlesip, janınan jay beriwı múmkin. Qonaq bastan dám tatıp, basqa ózinen kishilerge qaytaradı. Bul jaǵday kelgen qonaq arasındaqı qarım-qatnaslarǵa baylanıslı. Eger de jasıúlken jezdey bolsa oyn-dálkekkke alıp, oǵan bas berilmewi de múmkin. Usıǵan baylanıslı xalqımızda *qádeli jerge qoy beriw* ataması ushırasadı. Bul toylarda ámel qılınatuǵın dástúrlerdiń biri. Búgingi kúnde de saqlanıp qalǵan dástúr.

Dástúrdiń eń joqarı túri, aǵayınshilik, quda-qudaǵayshılıq tiykarında payda bolǵan. Aǵayınshilik-uruwshılıq tiykarında kelip shıqqan. Solay bolsa da bul etnografiya ilimi ushın zárúr bolǵan aǵayınshilik qarım-qatnast dástúrlerin payda etken. Aǵayınshilik qarım-qatnas bir urıw átirapında bolıp, sońınan qız alısıw, qız berisiw tiykarında basqa urıwları da átirapına tartadı. Dástanda quda túsiw, pátiya oqıw sıyaqlı dástúrlerde bar. Mısalı: Ózim jalǵız, kim aladı arımdı, Qudalıqqa barıp keliń, babajan (321). - Mınanı maqul kóremen, Atańnıń pátiya qılǵanı, Qansulıwday arıwdı, Saǵan alıp beremen (338). Men tileymen kónilińdegi jedeldi, Seniń menen quda túsip baraman (338)

“*Qız uzatıw*” erte dáwirlerde dástúr bolǵan, qızlarǵa qalıń mal talap etiw házirgi kúnderde de bar. Bunıń negizin xalıq: “qız óz bahasına iye bolmasa, birewdiń úyine barǵannan keyin óz qádirin joǵaltadı”,—dep túsinedi. Olardıń pikiri boyınsha “arzan bahalangán qızlar tez ajıraladı”—dep esaplaydı. Solay etip, qalıń tólewdiń salmaǵın da awırlastırıp jiberedi. Biraq hámmesi bir qıylı emes. “Tegin

tapsań tegin ber-dep tegin berip jiberetuǵınlarıda bar⁴⁴”. Dástanlardıń sózlik qorında da bunday leksikalıq birlikler bar:

Altı túlik mal jiberdik qalıńǵa, Irazı bolsań babań menen júreseń (338)

Sonday-aq, dástande neke qıyıw, qız benen jigit dáslepki ushırasqanında jeńgeleri tárepinen “qol uslatıw” qádesin alıw dástúrinin de ushırasatuǵının kóriwimizge boladı. Mısalı: Toydan soń onıń nekasın, Kelip bári qıyadı, Gúlsim degen qızlardı, Er Qosayǵa beredi (336) Tún yarımı bolǵanda, Jeńgeleri batırǵa, Jıynalısq keledi, Alpıs jerden qáde aldı, Jeńgeleri batırǵa, Qızdıń qolın beredi (338)

II.2 “Er Qosay” dástanında basqa tillerden ózlesken sózler

Arab – parsı tillerinen ózlestirilgen sózler. “Er Qosay” dástanı tiliniń leksikası eki sózlik qatlamnan turadı. Tiykargı sózlik qatlamdı ulıwma turkiy tillerine otlaq sózler quraydı. Al, ekinshi topardaǵı sózlerdi arab-parsı tillerinen kirgen sózler quraydı.

Qaraqalpaq shayırları shıǵarmalarınń leksikasındaǵı sózlerdiń qollanıwı H.Hamidov eki toparǵa bolıp qaraydı.

- 1.Qaraqalpaq tiline ábden sińisip óz sózimiz bolıp ketken arab – parsı sózleri.
- 2.Ulıwma xalıq ushın tegis túsinikli emes arab – parsı sózleri⁴⁵.

Dástan tilinde qaraqalpaq xalqınıń sóylew tiline tán bolǵan arab-parsı sózleri jiyi ushırasadı, sol sıyaqlı xalıq ushın tegis túsinikli emes arab-parsı sózleriniń qollanıwı da bayqaladı. Olardıń ayırımları diniy túsiniklerdi ańlatıw ushın qollanılsa, ayırımları basqa hár qıylı uǵımlardı sáwlelendiriw maqsetinde jumsalǵanın kóremiz.

Arab sózleriniń turkiy tillerine ózlesiw sebebi haqqında tilshi alımlar kóplep ilimiy pikirlerdi bayan etken⁴⁶.Qaraqalpaq tiline arab-parsı tillerinen

⁴⁴ Мәмбетов К. Қарақалпақтардың этнографиялық тарихы. Нөкіс, Қарақалпақстан, 1995. –Б.149.

⁴⁵ Ҳамидов.Ҳ. Қарақалпақ тили тарихының өшерклери. Нөкіс, 1974.

sózler, tiykarınan, Orta Aziyanı arablar jawlap algannan keyin Islam dini, mámleketti basqarıw isleri, sonday-aq, tálim-tárbiya, aǵartıwshılıq islerine baylanıslı ózlestirilgen. Sonday-aq, parsı tilinen sózler parsı ádebiy tiliniń tásirinde kitabıy til arqalı kelip kirgen. Qaraqalpaq tiline arab-parsı tillerinen sózler qaraqalpaqlardıń Xorezm mádeniyatınıń tásirinde qońsılas otırǵan ózbeklerdiń tásirinde awızeki sóylew tili arqalı da kóplep ózlestirildi.

“Er Qosay” dástanında da sózlik qatlamında arab-parsı tillerinen kirgen sózlerdi ushırıwımız múmkin.

Mısalı: árman, baxıt, qatın, sáwdigim, námárt, lash, abıray, aspan, baǵ, biye, búlbıl, gelle, dár bent, dáw, dárt, dos, dushpan, jáhán, iyshan, nadan, nayza, nar, nashar, oramal, palwan, patsha, perzent, peri, sarpay, sáske, tazı, xoja, shiyrin, yar t.b parsı sózleri ushırasadı.

Dushpan⁴⁷-1) qas, jaw, 2) tatıw emes, ósh araz, 3) zıyanlı, paydasız Dushpan bizge qıla almaydı iqtıyar (343)

Káába – ata degen gosh jigittiń káábası (320)

Zulpi-kórinisi gúldey Arıw bolǵan besten zulpın óredi (319)

Dárt – kesellik 1) awırıw 2) qayǵı-hásiret Zıyat boldı bul dártım (322) **Dár bent** – úlken, keń. Sıǵalay berip qarasa, Bul dár bentke Er Kókshe (315) **Oramal** – Hasıldan orap oramal (323)

Arab-parsı tillerinen ózlestirilgen sózler eki toparǵa bólinedi. Birinshi toparǵa, házirgi ádebiy tilimizdiń sózlik qorınan orın alıp, óz sózimiz sıyaqlı bolıp ketken, shıǵısı arab-parsı tekles sózler kiredi. Bul sózlerdiń kópshiligi qaraqalpaq tiline awızeki túrde qońsılas otırǵan tuwısqan túrkiy tilleri arqalı kelip kirse, ayırım sózler kitabıy til arqalı ózlestirilgenin kóremiz. Ekinshi toparǵa, házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde qollanılmaıtuǵın diniy hám abstrakt

⁴⁶ Абдуллаев Ф. Арабизми в узбекском языке. Автореф. дис... канд. филол. наук. - Ташкент: 1945: Аилбекова З. Арабизм. \\\ Источники формирования тюркских языков в Средней Азии и южной Сибири. - Фрунзе: 1964.

⁴⁷ Қ. Пахратдинов, А. Өтемисов. Қарақалпақ тилиндеги шығысы парсша сөзлер. - Нөкис, Қарақалпақстан, 2017. - Б13

túsinikti bildiretuǵın Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tili arqalı ózlestirilgen sózler arab-parsı sózleri kiredi.

Qullası, dástan tilinde Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tilinde jumsalatuǵın arab-parsı sózleri ónimli qollanılǵan. Dástan tilinde jumsalǵan arab-parsı sózleriniń ayırımları awızeki sóylew tilinde jumsalatuǵın sózler bolsa, kópshiligi kitabıy tildiń tásirinde ózlestirilgen sózler bolıp tabıladı.

Qıtaysha sózlerdiń qollanıwı.“Er Qosay” dástanında arab – parsı sózleri menen bir qatarda qıtaysha sózler de jiyi qollanılǵan. Bul haqqıda prof N.A.Baskakov: «...túrkiy tiller, sonıń ishinde qaraqalpaq tiline sózlerdiń kelip kiriwinıń eń eski qatlamı qıtay hám eski iran tillerinen ózlestirilgen sózler bolıp tabıladı»¹,—dep jazadı⁴⁸. Qaraqalpaq tilindegi qıtaysha sózler SH.Abdinazimovtıń miynetlerinde berilgen.²⁸ biz usı “Er Qosay” dástanındaǵı qıtaysha sózlerdi izertlewde joqarıdaǵı eki miynetke tiykarlanamız.

«Er Qosay» dástanında tómendegishe qıtaysha sózler qollanılǵan: altın, bek, chay, hinji, shorı, xan t.b. Altınsóziniń birinshi sınıarı al túrkiy tillerde “qızıl” degendi bildiredi, ekinshi sınıarı tun qıtay tilinde metall degendi bildiredi.Mısalı: Altın jıǵa jaltırap (315) Mahmud Qashqariydiń “DLT” miynetinde bul sóz a : l – “toq sarı” túrinde qollanılǵan.

Qaraqalpaq tilindegi **baqsı** sózi de qıtaysha sóz bolıp, ol **paksi**– “**óz isiniń mamanı**”, “**usta**” degen sózden alınǵan. Mısalı: Baqsı – jıraw jırlatıp (318).

Beg sózide qıtay tilinde “el basqarıwshı” degendi ańlatatuǵın **payk, paykin** sóziniń tiykarında payda bolǵan. Mısalı: Baxtım kelse, beglerim (314)

Sonday-aq qaraqalpaq tilindegi **xan** sózi e bir waqıtları xan dinastiyası dáwrinde qıtay tilinen ózlestirilgen sóz bolıp esaplanadı: Qalmaqlınıń patshası, Toqtapolat Xanı edi (313)

²⁷Баскаков Н.А.Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. – М.: 1962. –С. 71.

²⁸ Абдиназимов Ш.Н. Қахарманлық эпостағы қытай тилинің элементлери. Нөкис университети, 1988, 4-ноябрь; Бердақ шығармаларының тили. –Ташкент.: ФАН, 2006. –С. 186–189.

Demek, basqa tillerden ózlestirilgen sózler dástan tiliniń en áhmiyetli hám ajıralmas tárepleriniń biri bolıp esaplanadı eken.

III.BAP „ER QOSAY” DÁSTANÍNÍN SEMANTIKALÍQ ÓZGESHELIGI

“Er Qosay” dástanı – tili jaǵıanan ózine tán ózgeshelikleri menen ajıralıp turatuǵın awızeki xalıq dóretpeleriniń biri. Sonlıqtan da bul dástannıń leksika-semantikalıq ózgesheliklerin kórsetiw ushın tómendegi leksikalıq kategoriyalarǵa toqtaymız.

III.1. “Er Qosay” dástanında antonim sózler

Dástan tilinde antonimler poetikalıq súwretlewdiń negizgi usıllarınıń biri sıpatında kózge túsedı. E.Berdimuratov antonimlerdi leksika-semantikalıq qural sıpatında qarap, onıń kórkem ádebiyatta antiteza ushın tildegi tiykarǵı súwretlew qurallarınıń biri xızmetin atqaratuǵının kórsetip beredi. Al, A.Bekbergenov kontekstlik antonimlerge, antonimlerdiń oksyumoron, ironiya xızmetinde keliwine, juplasıp kelgen antonimlerdiń mánilerin tańlaydı. Antonimler tilde, ásirese, kórkem ádebiyatta úlken xızmet atqaradı. Joqarıda atı kórsetilgen miynetlerde antonimlerdiń stilistikalıq qollanıw ózgeshelikleri boyınsha bir qatar bahalı pikirler ayılǵan. A.Najimov antonimlerdiń xızmetin joqarı bahalap: "Antonimler gáp ishinde qatar qollanılganda olar arasındaqı qarama-qarsılıq jaǵday bizge tásirlierek seziledi" dep kórsetedi. Solay eken, antonimlerdiń kórkem ádebiyattaǵı stilistikalıq xızmeti oǵada kúshli. Qarama-qarsı qubılıslardı salıstırıwda, olardı bir-biri menen qatar qoyıp teńlestiriwde hám usı arqalı oydı tásirli, anıq etip túsindiriwde antonimler ayırıqsha xızmet atqaradı. Antonimler tilindegi kúshli stilistikalıq qurallar bolǵan antiteza, oksimoron, ironiya xızmetinde kóp paydalanıladı. Tilde jeke turǵanda antonim bola almaytuǵın sózler de ushırasadı. Olardıń qollanıw ózgesheligi haqqında qazaq tilshisi J.Músin: "Tilimizde jeke turǵanda antonim bola almaytuǵın sózler de qollanıw retine qaray bir-birine qarsı mánide jumsala beredi. Onday sózlerdegi maǵana qarama-qarsılıǵı, kóbinese, kontekstke baylanıslı boladı, basqasha aytqanda, onday antonimler sóz mánisiniń hár túrli qırınan kóriniwine, sózdiń stillik múmkinshiligine baylanıslı boladı", - deydi hám olardı stillik antonimler dep

atasa, ózbek tilshisi R. Shukurov: “Negizinde antonim bolmastan tek kontekstte ġana qarama-qarsı mánide qollanılatuġın sózlerdi kontekstlik antonimler”, - dep kórsetedi. Bizińshe, bunday antonimlerdi kontekstlik antonimler dep ataw durıs. Sebebi, olar bárqulla kontekst hám kórkem sóz sheberiniń ózine tán stili, sóz tańlaw ózgesheliklerine qatnaslı boladı.

“Er qosay” dástanında jumsalġan antonim sózlerdi tómendegidey toparlarga bóliwimizge boladı.

1) Turmısta adamlar arasındaġı qarım-qatnastıń tiykarı sıpatında, turmıs jaġdaylarına baylanslı payda bolġan sózler arqalı jasalġan antonim sózler: bay-kámbaġal, dos- qas (dushpan), jaqsı-jaman h.t.b. Mısallar: **Kámbaġalın** sayladı, **Baylarını** jılatı (344) Ákem menen **qas** bolġan, Aqır túbi **dos** bolġan (314) Sınadım **jaqsı-jamandı** (321)

2) Waqıtqa, mezigilge, baġıtqa, awırılıq hám ólshem birliklerine baylanıslı sózler arqalı jasalġan antonimlik jubaylaslar: búgin-erteń, azan-kesh, kún-tún, az-mol (kóp), jariq-qarańǵı h.t.b. Mısallar: **Úlkeni** menen **kishisi**, Kewili ábden toladı (326) Jıldan-jılǵa **az** dáwletiniń **mol** bolsın (326) **Kóp** dushpanniń ishinde, **Jalǵız** ózi qaladı (317) **Tań atqansha** júredi, **Kún batqansha** júredi (328) **Keshe** – **kúndiz** Qosayǵa, Ózim axıw-zar edim (339)

3) Adamlardıń, zattıń yaqi qubılıstıń belgili bir tárepini, halatın kórsetetuġın sózler arqalı jasalġan antonim sózler: aldı-artı, sırtı-ishi, on-shep, tiri-óli h.t.b. Ábden aqlı sasadı, **Aldı** – **artına** qashadı (342) **Sırtı** pútin, **ishi** tútin ol bolġan (342)

Antonimler hár túrli sóz shaqaplarınan máselen, atlıqlardan, kelbetliklerden, ráwishlerden, feyillerden bolıp keledi. Feyillerden bolġan antonimler dástan tilinde de jumsalġan: ...Zalımnıń **kınlı ósedi**, márttiń **kewli qaladı** (344). Keltirilgen misalımızdaġı feyil sóz frazeologizmnen bolġan.

III.2 “Er Qosay” dástanındaǵı sinonimler

Dástan tiliniń leksika-semantikalıq baylıǵı sózdiń kóp mániligi menen birge sinonim sózlerdiń kóp qollanıwı múmkinshiliginde kórinedi. Dástanda qollanılǵan sinonimler pikirdi bir sóz benen qaytalay bermey, onıń sinonimlik sınırların orınlı paydalanıw arqalı hár bir sózdi kórkemlep, obrazlı etip nıshaǵa dál tiyetuǵın astarlı hám tıyanaqlı túrde bayanlaw ushın jumsalǵan.

Qaraqalpaq tili leksikalıq sinonimlerge oǵada bay milliy tillerdiń qatarınan orın aladı. Sinonimlik keń múmkinshiliklerden ondaǵı tereń máni ózgesheliklerinen orınlı paydalanıw arqalı pikirimizdi anıq, dál hám ıqshamlı etip qurıwımız múmkin. Awızeki hám jazba túrde bayan etilgen oy-pikirge sóylewshi hám jazıwshınıń qanday qatnasta ekenligin anıqlawda da sinonimler úlken áhmiyetke iye. Óytkeni bayan etilgen hádiysege, waqıyaǵa, xabarǵa avtordıń qatnasına qaray sáykes leksikalıq birlikler tańlap alınadı.

Dástanda jumsalǵan sinonimler qatarlasıp, dizbeklesip qollanıwı arqalı ulıwmalastırıwshılıq, jámlestiriwshilik máni ańlatıp, onıń quramına kiretuǵın sózlerdiń dara turǵanındaǵı mánilerinen ózgeshe mánilik belgilerge iye bolıp kelgenligin kóremiz: dúnya-mal, el-jurt, jekke-jalǵız, shadı-qorram, qayǵı-hásiret, márt-batır, dáwlet-baq, mázi-mayram, jesir-tul, kúsh-ǵayrat, uzaq-jıraq hám t.b. Mısallar: Qızın **jesir-tul** etip (313). Basıńnan ketpesin **dáwlet** penen **baq** (313). Qolımızdan keter barlıq **dúnya-mal** (313). Awıl-elge bas bolǵan (313). Saw kúnińde ketsin bastan **qayǵı-zar** (315). Sózine qullıq qıladı, **Quwanadı, kúledi** (319). Kete bergil **ǵarrı-shal** (322). **Qayǵı-hásiret** salıp, Kelgen edi Er Qosay (335). Men jılayman **jekkelikten** zar-zar, **Jalǵızlıqtan** mende endi kemlik bar (343). Keltirilgen mısallardaǵı sinonim sózler tiykarınan dara sózden ibarat bolǵan sinonimlik qatarlar bolıp kelgenin kóriwimizge boladı. Bunday sinonimlik qatardaǵı sózler dástan tiliniń jáne de kórkem hám tásirli bolıwına xızmet etip kelgen.

III.3 “Er Qosay” dástanındaǵı frazeologizmler

Biz qaysı tildi alıp qarasaq ta, onıń sózlik quramında tek jeke sózler ǵana emes, al jeke sózlerdey pútin mánini ańlatıwshı bir neshe sózlerden quralǵan sóz dizbekleri de bar ekenligin, olardıń belgili bir orındı iyelep kelgenligin kóremiz. Bulardan biri, frazeologiyalıq so’z dizbekleri bolıp tabıladı. Til biliminde sózlik quramınıń ayrıqsha bir toparı sıpatında tanılatuǵın frazeologizmler haqqındaǵı mashqala erteden til ilimpazlarınıń dıqqatın ózine tartıp kelmekte. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri semantikalıq jaqtan da, emotcionallıq-ekspressivlik ótkirliǵı jaǵınan da tildiń qaymaǵı, maǵızǵı sıpatında tanılıwı menen bir qatarda hár qanday milliy tildiń ózgeshe leksika-semantikalıq baylıǵı bolıp ta kózge taslanadı. Frazeologizmler yamasa frazeologiyalıq sóz dizbekleri kúndelikli til arqalı qatnas jaǵdayında pikirdi tolıq, ózine tán mánilik boyawları menen jetkeriwde ayrıqsha xızmet atqaradı. Onda xalıqtıń ásirler boyı payda etken ushqır qıyallarınıń, danalıǵınıń, sóz dóretiwshiliginiń ájayıp úlğileri saqlang’an.

“Er Qosay” dástanı leksikasında da bunday sózler kóplep ushırasadı. Olar óz mánisi, qollanıw jaǵdayları, mazmunı menen basqa dástanlar tilindeǵı frazeologiyalıq birliklerden ajırılıp turadı. Tilimizdeǵı qollanıw júrgen frazeologizmler qollanıwı jaǵınan hár qıylı atamalarǵa baylanıslı sózler menen dizbeklesip keledi. Olar usı tárepine qaray: haywanlarǵa baylanıslı, adam múshelerine baylanıslı, toponimlerge baylanıslı hám taǵı basqa mánideǵı sózler menen dizbeklesip qollanıladı. Olardıń ishinde adamnıń dene músheleriniń atamalarına baylanıslı frazeologizmler belgili orın tutadı. Qaraqalpaq tiliniń leksikasın izertlegen ilimpaz E. Berdimuratov frazeologiyalıq sóz dizbekleri boyınsha aytqan pikirlerinde adamnıń dene músheleriniń atamalarına baylanıslı frazeologiyalıq sóz dizbeklerine orın berip, ilimpaz olardıń ishinde “kóz”, “til”, “awız”, “júrek”, “ayaq” sózlerine baylanıslı frazeologizmlerdi atap ótedi.⁴⁹ J. Eshbaev tárepinen dúzilgen “Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq

⁴⁹Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкіс: Билим, 1994. – 184 б.

sózligi”nde de adam múshelerine baylanıslı frazeologiyalıq atamalar somatizmler de úlken topardı qurap kelgen.G.Aynazarova frazeologizmlerdiń quramındaǵı bunday tirek sóz xızmetinde qollanıwshı sózlerdi úyrene otırıp, onday sózlerdi uytqı sózler dep ataydı. Izertlewshi “Qaraqalpaq tilinde adamnıń dene músheleriniń atamalarına baylanıslı bir qansha sózler ushırasadı”-dep, olardıń qatarında kóz, bas, tis, til, awız baylanıslı frazeologizmlerdiń mánilerine mısallar menen tallawlar jasaydı. Q. Paxratdinov hám Q. Bekniyazovtıń “Qaraqalpaq tiliniń frazeologizmler sózligi” miynetinde de olardıń mánisine, qollanıwına ayrıqsha toqtalǵan⁵⁰. Sonday-aq frazeologizmerdiń antonim, sinonimleri berilgen. Tiykarınan, kórkem shıǵarma tilinde bunday túrdegi uytqı sózler kóplep ushırasadı. “Er Qosay” dástanı tilindegi frazeologizmlerdiń quramında bunday adam múshelerine baylanıslı sózler kóplep ushırasadı. Usı tárepine qarap olardı tómendegishe toparlarǵa bólip qarasaqta boladı.

1. “Kewil” sózine baylanıslı frazeologizmler.

Dástan leksikasında adam múshelerinen “kewil” sózine baylanıslı sózler ónimli qollanılgan. Mısalı: Aq júzinde qızıl qal, **kewlim toldı** kórgeli (325). Bul frazeologiyalıq sóz dizbegi **tınısh, isendi** mánisinde qollanılgan.

Tuwra ketseń qızdıń **kewli qalmay** ma? (321) qapa bolıw degen mánini beredi.

Adımın bir-bir basadı, Ashıqlıq **kewlin ashadı** (323). Bul frazeologizm “quwandı, shadlandı” mánisinde kelgen. Sóylessek degen **kewil xosh** (324) “shad, más” degen mánini bildiredi.

2. “Qol” sózine baylanıslı frazeologizmler.

Qolǵa alıp etip júrgen niyetin (328) “iske kirisiw” degen mánide kelgen.

3. “Kóz” sózine baylanıslı frazeologizmler.

Kózine ilmegen noǵaydıń xanı (328) “bayqamaw. serlemew” mánisin beredi.

⁵⁰Пахратдинов Қ, Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинин, фразеологизмлер созлиги. Нөкис, Qaraqalpaqstan, 2018.

Ağımbaydın úyiniń, tusına jetip Er Qosay, **kózin tigip qaradı**(334) “dıqqat penen qaradı, názerin qarattı” mánisin ańlatadı. Eger alıp bermesem, **kózlerim ashıq keter** (338) “dúnyadan árman menen ótiw”

2. “Jan” sózine baylanış frazeologizmler.

Xalqım deyip **pida qılğan ol janın**(318). Bul frazeologizm inverciyalıq ózgeriske ushırağan, negizinde ol “janın pida qılıw”, yaǵniy “ómirin baǵısladı, qurban etti” degen máni ańlatadı. Sálem berip **janın otqa salasań**, ne sebepten diydarıma qanasań (327). Shiyrin **jandı qıynadı** (327).

5.“Bas” sózine baylanış frazeologizmler. Basshı bolıp Er Kókshe (313) “basshı bolıw” “basqarıw, biylik etiw” mánisinde jumsalǵan. Nogaydan kewli suwıp, **Baslarına kúnler tuwıp** (328) “qıymshılıq kórdi, qayǵıǵa tap boldı” sıyaqlı mánini ańlatadı.⁵¹

Bul frazeologizmlerdiń bári de shıǵarma tiline kórkemlik qosıp, onıń tásirli bolıwı ushın xızmet etip tur. Sonıń menen birge, frazeologizmler quramındaǵı sózler hám olardıń ornalasıw tártibi bir sistemanı payda etedi. Onda struktura-semantikalıq tipler ajralıp turadı. Qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerdiń strukturalıq tipleri oǵada kóp. Olardan atawış frazeologizmlerdiń strukturası S. Naurızbaeva tárepinen 11 tipke bólinip úyreniledi. Bunday tipler dástan tilinde tómendegishe túrde ushırasadı.

1.atlıq+feyil: basın alıw, baxtı ashılmaw, aqlı sasıw, qolǵa alıw, kóz taslaw, názer salıw, kewli qalıw, wayran qılıw h.t.b Mısalı: Qızdıń bir aqlı sasadı (323).

2.atlıq+atlıq+feyil: kewligamǵa tolıw, kózinen jas aǵıw, basına kún tuwıw, janın pida qılıw h.t.b Mısalı: Xalqım deyip pida qıldım janımdı (315).

Frazeologizmniń kórkem shıǵarma tilinde tutqan ornı tuwralı X. Qojaxmetova bılay jazadı: “Frazeologizmler-kórkem shıǵarma tilin janlandıratuǵın, astarlap kórkem etip súwretlewdiń tildegi tayar quralı. Bular- xalıq danalıǵınıń úlgeri menen suwǵarılǵan obrazlı oylaw tiliniń úlgerisi” -dep durıs

⁵¹Пахратдинов Қ, Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлиги. Нөкіс, Qaraqalpaqstan, 2018.

anıqlama beredi. Haqıyqatında da, frazeologizmlerdi shıǵarma tilinde qollanıw onıń mazmunınıń jáne de bayıwına járdem beredi.

“Er Qosay” dástanında naqıl-maqallardıń da jıyı ushırasıp otırǵan. Naqıl-maqallar az sóz benen turıjımlı, astarlı hám kóp mánisti jámlep keledi. Olar qaharmanlardıń tilinen sheber paydalanılǵan. Mısalı:

1. Qayın jurttan el bolmas
2. Biysaradan dos tutsań, durıs keńes beredi.

III.4 Kórkem súwretlew quralları

“Er Qosay” dástanında kórkem súwretlew qurallarınan teńew, metafora, epitet giperbolalar qollanılǵan. Tildegi kórkemlew qurallarınıń atqaratuǵın xızmetleri ulıwma ortaqlı bolǵanı menen de, olardıń bir-birinen ajralıp turatuǵın ózine tán ózgeshelikleri, obrazlılıq dóretildegi múmkinshilikleri bar. Kórkem shıǵarma tilinde sózler kóbinese awıspalı mánili bolıp keledi. Sózlerdiń obrazlılıǵın kúsheytıwde, olardıń ekspressivlik hám emocionallıqlıq tásirshenligin arttırıwda súwretlew qurallarınıń ishinde troplardıń xızmeti ayırıqsha. Dástan leksikasında kórkemlew quralların kóplep ushıratıwǵa boladı.

Metafora. Sózdiń kóp mániliginiń payda bolıwınıń eń tiykarǵı usıllarınıń biri- metafora. Kórkem shıǵarmada bunday sóz mánileri estetikalıqlıq talaplarǵa sáykes kórkem sóz sheberleri tárepinen súwretlew qurallarınıń leksikalıqlıq-semantikalıqlıq, semantikalıqlıq-stillik baylıqları xızmetinde jıyı paydalanıladı. Metaforalardı dástanda júdá jaqsı súwretlew quralı sıpatında kóriwimizge boladı. Máselen: Eki aǵamnan ayrıldım, **Qos qanattan** qayrıldım (314). **Hijran otına kúyip-janaman**, Seniń ushın qara kúshti salaman (319). Alıp barıp salma meni **sawdaǵa**, Jetirmegil nazlı yardıń eline (320). **Ishqı otına kúyip-kúyip janaman** (338). Atadan qalǵan **sonaman** (324). Tarqattım **ashıqlıqlıq qumarın** (324).

Metonimiya. Metonimiya -sóz mánisiniń keńeyiwi menen baylanıslı qubılıslardıń biri. Metonimiya til iliminde sóz mánisiniń awısıwınıń bir usılı

sıpatında qaralıp, predmet yáki qubılıslar arasındagı óz ara ishki hám sırtqı baylanıs tiykarında bir zattıń ataması menen ekinshi zat ataması qayta ataladı. Nátiyjede,dáslepki atamanıń mánisine qaraǵanda ózgeshe ekinshi máni payda boladı. Demek, metonimiya tilde sóz semantikasına, onıń tırmıslıq zárúrligine sáykes sózlik quramnıń tariyxıy rawajlanıwınıń barısında sóz mánisiniń jetilisiwine, funkcionallıq rawajlanıwına sebepshi bolatuǵın semantikalıq qubılıslardıń biri degen sóz. Metonimiyalıq usılda sóz mánisiniń awısıwı zatlar, qubılıslar yáki háreketler arasındagı ishki hám sırtqı baylanıs, orın hám sol orında jasawshılar arasındagı, zat hám onıń neden islengenligi, túrtúsi, kimge tiyisililigi, háreket hám háreket quralı arasındagı baylanısqa tiykarlanadı. Dástanda metonimiyalıq usılda súwretlewlerdi kóriwimizge boladı: **Shiyrin jandı** qıynadı (316). **Jaqsılardıń** júrgen jeri báhár-jaz (318). **Qızıl tildi** sóyletip (318).

Teńewler- biliwdiń universal qurallarınıń biri. Dúnyadagı qálegen predmetti, qubılıstı birin birine teńew arqalı bilip otıramız. „Oy juwmaǵın shıǵarıwdıń hár qanday túri bir neshe zatlardıń uqsaslıǵın yamasa olardı salıstırıwdı óz ishine aladı“.

Teńew kórkem obraz jasawshı usıl retinde kórkem ádebiyatta keńnen qollanıladı. Teńewsiz ilim joq. Sonlıqtan da: „Teńew- bul barlıq ilimlerdiń shártli oylaw processı“, -dep kórsetedi I.A.Boduen de Kurtene⁵².

Dástan tilinde teńewler kóplep ushırasadı. Máselen tómendegi mısallar arqalı bunı kóriwimizge boladı. Astındagı tulparı **Juldızdayın** aǵadı (315). **Badamday** bolǵan qabaqlı, ...Eki bir beti janıp tur, **Húrdiń balası sıyaqlı** (323). Er Kóksheniń balası, **Ózi tuwǵan endi ay**, Sózi **palday** hám múláy (325). Attıń kewli **dárya kibi** tasıptı (328). **Arısladay** kúshi bar (314). **Quwday bolıp** taranǵan, Jeti otaw kórindi (321).

⁵²Нажимов П.Қарақалпақ тилинде теңеўлер. Нөкис,Қарақалпақстан,2014. Б.5

Bul keltirilgen teńewler kelbetlik jasawshı **-day,-deyhám sıyaqlı, kibi** kómekshi sózleri,sonday-aq **-dayın** qosımtaları arqalı jasalğan.

Giperbolalar – Kórkem shıǵarmada anaw yáki mınaw nárselerdi, sharayatlardı, personajlardı, olardıń is-háreketlerin hádden tıs úlkeytip, asıra súwretlew giberbola dep ataladı⁵³.Giberbola folklorlıq shıǵarmalarda oǵada ónimli qollanıladı. Bul tuwralı Q.Maqsetov „Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında giperbolizm súwretlew motiviniń tiykargı ózgesheligin quraydı.Folklordaǵı tradiciyalıq giberbola sóz etilip otırǵan waqıyanı janlandırıp kórsetiwge xızmet etedi",-dep jazadı. Dáwden qanlar harladı (330). Qalmaqlıdan suwday aqtı endi qan (341). Sansız maldı atań aydap kiyatır (318). Altı qulash boyı bar, Dón sıyaqlı Qodar qul (321). Ayaǵın jerge tiygizbey, Súyrep alıp baradı (323).

Ulıwma alǵanda dástanda kórkem súwretlew quralları júdá jaqsı qollanılgan bolıp tabıladı. Bul dástannıń kórkemlik dárejesin arttırǵan bolıp tabıladı.

⁵³Járimbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar.Nókis.Qaraqalpaqstan. 2012. 67-bet

Juwmaq

Qaraqalpaq adebiy tiliniń tariyxın, onıń payda bolıw hám qalıplesiw basqışların anıqlawda jazba estelikler menen bir qatarda xalıq awızeki dóretpeleri, sonıń ishinde dástanlardıń tilin izertlew áhmiyetli máselelerdiń biri. Xalıq awızeki sóylew tilin xalıq dástanlarınıń tilin hár tárepleme hám tereń úyreniw qaraqalpaq adebiy tiliniń dereklerin ele de anıqlawǵa, onıń qalıplesiw hám rawajlanıw jolların baqlawǵa, hár qıylı tillik qubılıslardıń nızamlıqların biliwge múmkinshilik beredi.

Biz bul pirkeriw qánigelik jumısımızda qaraqalpaq til biliminde ele qolǵa alınbay atırǵan folklorlıq dóretpelerdiń til ózgesheliklerin konkret bir dástan mısasında izertlewdi aldımızǵa maqset etip qoydıq hám bul ushın qaraqalpaq xalqınıń qaharmanlıq «Er Qosay» dástanın tańladıq. «Er Qosay» dástanın lingvistikalıq planda izertlew qaraqalpaq tiliniń tariyxı ushın júdá áhmiyetli materiallar beredi.

Biziń jumısımız kirisiw, tiykarǵı úsh bap hám juwmaqтан ibarat. Jumıstıń kirisiw bóliminde xalıq awızeki dóretpeleriniń, sonıń ishinde dástan tiliniń izertleniw máseleleri, sonday-aq jumıstıń maqset hám wazıypaları úyreniledi.

Dástannıń tilinde qaraqalpaq awızeki sóylew tiline tán bolǵan pikirdiń názik máni ózgeshelikleri, sózlerdiń emocionallıq ekspressivlik tasirliligin beriw dástanda atqarıwshı jırawlar tárepinen jaqsı saqlanǵan.

“Er Qosay” dástanı tiline fonetikalıq hám morfologiyalıq sıpatlama jasawda biz tómendegi juwmaqlarǵa keldik:

“Er Qosay” dástanı tilinde jumsalǵan dawıslı hám dawıssız seslerdiń sanı házirgi ádebiy qaraqalpaq tilindegi menen teńdey. Biraq olardıń sózdiń hár qıylı poziciyalarında qollanıwı menen ózgeshelenedi. Házirgi qaraqalpaq tilinde á, ó, ú fonemaları sózdiń birinshi buwınlarında jumsalsa, dástan tilinde sózdiń keyingi buwınlarınmda da qollanılgan.

- Dástan tilinde házirgi qaraqalpaq tiline tán dawıssıssesler bolǵan v, f, c, ch fonemaları jum salmaǵan.
- Dawıssız seslerdiń jum salıwında da ózgeshelikler kórinedi yaǵnıy seslik sáykeslikler ushradı. b-m, d-t. k-ǵ, j-y, s-sh hám.t.b.
- Dástan tilinde epiteza, proteza, gaplologiya, geminaciya sıyaqlı fonetikalıq qubılıslar ushıraydı.
- Sózlerdiń jasalıwında affiksaciya, affiksaciya tiykarǵı orındı iyeleydi.
- Sóz shaqaplarında, atlıq, feyil, kelbetlik, almasıq, ráwish, sanlıqtıń formalarında házirgi ádebiy tilge salıstırǵanda ózgeshelikler kózge taslanadı.
- Feyildiń meyil formalarında ózgeshelik kózge taslanadı;
- Amasıqtıń jum salıwında házirgi ádebiy tilimizge salıstırǵanda ózgeshelikler bar.

Dástannıń sózlik quramınıń tiykarın tıpkillikli türkıy qatlamı quraydı. Tıpkillikli türkıy sózler qatlamı tematikalıq toparlarǵa ajratılıp dástannıń tilinde jum salǵan tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiretuǵın atamalar, mámleketlik dúzimge baylanıslı sıyasıy-jámiyetlik sózler, ósimlikler dunyası, azıq-awqat hám basqa da birqansha atamalar úyrenildi. Ayrım sózlerdiń etimologiyası basqa dástanlar menen salıstırılıp kórildi.

Dástan tilinde jum salǵan sózlerdiń semantikalıq ózgesheliklerin úyreniw onıń qaraqalpaq tiliniń sózlik quramın mánilik jaqtan bayıtıwǵa qosqan úlesin anıqlawǵa mımkinshilik beredi. Dástan tiliniń semantikalıq ózgesheligin anıqlawda sinonim, antonim, omonim hám turaqlı sóz dizbekleri úyrenildi.

Tallaw barısında hár bir birliktiń qollanǵan ornınıń ornına da baylanıslı mánileriniń hár qıylı bolıw jaǵdayları da ushradı. Ásirese sinonimlik qatarlarda bul jaǵdaydıń bár ekenligin bayqadıq. Dástan tilinde ushrasıwshı atamalar arasında “Orxon-Enisey” estelikleri tilinde ushrasıwshı hám sonıń menen birge Maxmud Qashqariydiń “Devanu-lúgat at- türk” miynetı leksikası menen

uqsaslıqları ásirese adam mûsheleri hám tûwısqanlıq atamalar menen uqsaslıǵı málím boldı.

“Er Qosay” dástanı tiliniń semantika-stilistikalıq ózgesheliklerin úyreniw tiykarında tómendegidey jumaqqa keldik:

Dástan tiliniń sózlik quramında biziń leksikamızǵa tán ózgesheliklerdi kóriwimizge boladı. Dástan tili qońsılas túrkiy tilleri menen baylanıslı otırǵan xalıqları menen baylanıslı. Sonıń menen bir qatarda dástan tilinde stilistikalıq figuralar hám kórkemlew quralları bolǵan troplardıń ornı ayrıqsha bolıp tabıladı. Dástanda tilimizge arab-parsı tillerinen kirgen sózler, frazeologizmler hám t.b kóriwimizge boladı. Dástan leksikasında antonim, sinonim sıyaqlı grammatikalıq obiektleri de kóriwimizge boladı.

Dástanda qollanılǵan troplar dástanda berilgen qaharmanlar obraz hám waqıyalardı tásirli hám kórkem emocional-ekspressivlik tárepin kúsheytip bergen. Bul óz gezeginde dástan mazmunın jánede bayıtqan. Dástan leksikasında etnonimlerdi har qıylı jer-suw atamları toponimlerdi kóriwimizge boladı. Dástan arqalı qaraqalpaq xalqı úlken tariyxıy miyrasqa iye xalıq ekenin ańlawımızǵa boladı.

“Er Qosay” dástanında qaraqalpaq xalqınıń turmıs tirishiligi, sán-saltanatınan derek beriwshi etnografiyalıq maǵlıwmatlar kóplep ushırasadı.

Juwmaqlastırıp aytqanda, “Er Qosay” dástanı qaraqalpaq ádebiy tiliniń rawajlanıwında tiykarǵı orındı iyeleydi. “Er Qosay” dástanı tiliniń izertleniwi boyınsha alınǵan nátiyjeler qaraqalpaq tili rawajlanıw basqıshların úyreniwde teoriyalıq hám ámeliy áhmiyetke iye.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Абдиназимов Ш. Лингофольклористика. (Оқыў қолланба). Нөкіс, “Билим”, 1994.
2. Abdinazimov Sh.N. Qaraqalpaq tili tarixı. – Nókis: Qaraqalpaqstan», 2014

3. Abdinazimov Sh.N. Lingvofolkloristika. Nókis, “Bilim”, 2018.
4. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. Тошкент, Фан, 2006.
5. Абдиев А. «Алпамыс» дәстаны тилинің лексика – семантикалық хәм стилистикалық өзгешеликleri (Өгиз жыраў варианты тийкарында) Кан. Дисс, Нөкис, 2011.
6. Ахметов С., Бахадырова С. Фольклорлық терминлердин қысқаша сөзлиги. Нөкис. «Билим», 1992
7. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: “Билим”, 1994. – 184 б.
8. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Москва , 1952.
9. Байзаков И. Лексические особенности казахского героического эпоса «Алпамыс» Алма-ата, 1967.
10. Бекбаўлов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы хәм оның тарийхий-лингвистикалық характеристикасы. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1979.
11. Бекбаўлов О., Мамбетназаров Қ. Қахарманлық дәстанлардағы өзлестирме сөзлердин түсиниги. – Нөкис, 1992.
12. Даўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика. нөкис, 1999.
13. Дәўенов. Е. Қарақалпақ тилинде көмекши сөзлер. Нөкис, 1994.
14. Доспанов О. Қарақалпақ тили кубла диалектининг лексикасы. Нөкис, “Qaraqalpaqstan”, 1977.
15. Досжанова Г, Қороқолпоқ тилида уй буйумлари атамаларининг семантик ва морфологик хусусиятлари, Нукус, “Қорақолпоғистон” 2011.
16. Дәўлетмуратова З. Қарақалпақ тилинде туўысқанлық терминлер. Нөкис, “Qaraqalpaqstan”, 2016
17. Кеңесбаев. М., Мусабаев Ғ. Хәзирги қарақалпақ тили. (Лексика, фонетика). Алматы, 1962.
18. Қалендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердин грамматикалық структуралық хәм лексика-семантикалық өзгешеликleri. Нөкис, “Qaraqalpaqstan”, 1989.

19. Qarlıbaeva G Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń fonetikalıq hám morfologiyalıq sıpatlaması Nókis “Qaraqalpaqstan”, 2012.
20. Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилиниң семантика-стилистикалық өзгешеликleri. (Монография). Нөкис, “Qaraqalpaqstan”, 2017.
21. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық 14-26. Нөкис, «Илим», 2010.
22. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис, “Qaraqalpaqstan”, 1985.
23. Эгамбердиев Р. Фразеологизми в эпосе «Манас» Фрунзе, 1982
24. Járimbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. Nókis. “Qaraqalpaqstan” 2012.
25. Мамедкулиев Д. Языковая особенности дастана «Шахсанем и Гарип» Ашхабад, 1965.
26. Пахратдинов Қ, Өтемисов А. Қарақалпақ тилиндеги шығысы парсыша сөзлер. Нөкис, “Qaraqalpaqstan”, 2017.
27. Пахратдинов Қ, Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилиниң фразеологизмлер созлиги. Нөкис, “Qaraqalpaqstan”, 2018.
28. Расулов Р. Синтаксическая связи между словами в дастане «Алпамыс». Тошкент. 1979.
29. Сайымбетов О. «Қоблан» дәстанындағы гейпара исмлердиң морфонологиясы мәселесине. // Түркий тиллердиң фонологиясы хэм морфологиясының әхмийетли мәселелери. Нөкис, 2005.
30. Турсынов С. Лексикология особенности дастана «Алпамыс». Ташкент. 1990.
31. Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхыниң очерклери. Нөкис. “Қарақалпақстан”, 1974
32. Хамидов Х. Ески қарақалпақ тилиниң жазба очерклери. Нөкис. “Қарақалпақстан”, 1991
33. Шоабдурахманов Ш. «Равшан» достонининг бадий тили ҳақида АҚД. Тошкент. 1949